प्र. सु. हिरुरकर

टिटवी

ई साहित्य प्रतिष्ठान

सादर करीत आहे

टिटवी

(एक पक्षी निरीक्षण)

लेखक

प्र. सु. हिरुरकर

टिटवी

लेखक... प्र.सु.हिरुरकर

‘ रानभूल ’ , जवाहर नगर, लेन नं. 4,
नवसारी बस स्टॉप जवळ, पो. वि.म.वि., अमरावती – 444 604
भ्रमणध्वनी – 9822639798 / 8329764007
ranbhul@gmail.com

मुखपृष्ठ व सर्व छायाचित्रे –प्र.सु.हिरुरकर

a

प्रकाशक : ई साहित्य प्रतिष्ठान

Whatsapp- 9987737237
www.esahity.com
esahity@gmail.com

eSahity Pratishthan
eleventh floor
eternity
eastern express highway
Thane. 400604

प्रकाशन : १२ जुलै २०२२

-अर्पण पत्रिका-

ज्यांना ज्यांना वाटतं ,

पक्ष्यांप्रमाणे आकाशात

उंच भरारी मारावी !

मग, पाखरांवर प्रेम करा. त्यांचं रक्षण करा.

पक्षीजीवनाबद्दल प्रेम आणि कुतूहल असणाऱ्या

समस्त

पक्षीप्रेमींना,

अभ्यासकांना,

आणि

निरीक्षकांना

प्रेमादरपूर्वक अर्पण.

- प्र.सु.हिरुरकर,

अमरावती.

- लेखकाचे मनोगत -

पक्षीजीवनाचा लळा मला बालपणीच लागला. सुदैवाने तो हळूहळू वाढला. वयाच्या वीस-बावीसाव्या वर्षापासून वन, वन्यजीवन आणि पाखरांचे निरीक्षण करुन त्यावर लिहिण्याचा छंद जडला.

झाडं-झुडूपं, लता, तृणमेळे व अरण्य यांची माहेरओढ लागली. त्यासाठी घरापासून ते देशातील विविध जंगलांची भटकंती सुरु आहे. निरीक्षणासोबत वाचनही सुरु आहे. जसजसं लेखन होत गेलं त्यातूनअरण्यओढ, भुलनवेल, पक्षिमेळा, बांधवगडचाशिकारी, रानवेड, पडाव: रानावनातील ब्रिटीशकालीन विश्रामगृहे आणि त्याचेच इंग्रजी भाषांतर असलेले A Legacy of British : Rest Houses in Forests, अरण्यलिपी आणि अरण्यगूज, अशी पाखरे. . . [ईबुक] ही पुस्तके वाचकांपर्यंत पोहचू शकलो. एवढचं नव्हेतर 2013 मध्ये “टिटवी” पक्ष्यांच्या संपूर्ण जीवनकार्यावर आधारित एक व्ही.डी.ओ.लघुपट मराठी व इंग्रजी भाषेत लोकांपर्यंत पोहचू शकलो.

एखाद्या पक्ष्याचं जीवनकार्य जवळून अनुभवायला मिळावं, अशी मनात इच्छा होती. आता ती ”टिटवी”पक्ष्याच्या रुपानं घराजवळच पूर्ण झाली. फेब्रुवारी 2010 ते मार्च २०१३ पर्यंत टिटवी पक्ष्याचे दिवसरात्र निरीक्षणं केली. इवल्याशा कॅमेराने भरपूर छायाचित्रे काढली. नोंदीचे

टिपणं काढलीत. या काळात जणू मी टिटवीच्या निरीक्षणाने झपाटून गेलो होतो. सुरुवातीला मनात विचार आला की या पक्ष्यावर नेहमीप्रमाणे एखादा लेख लिहायचा. परंतु दररोज जसजसे त्यांच्या जीवनातील एक-एक रहस्य उलगडत गेले तसतसा मी टिटवी पक्ष्याच्या जीवनक्रमाच्या निरीक्षणात गुरफटून गेलो. निरीक्षणं, छायाचित्र यांचा भरपूर साठा तयार झाला. आणि मग पुस्तकाच्या रचनेचा विचार मनात आला. त्यातूनच "टिटवी" हे पुस्तक आकारास येत आहे. मी काही पक्षितज्ञ नाही. मोठा अभ्यासक नाही. निसर्गाचा "माणूस" हा एक प्रमुख घटक असल्याने निसर्गप्रेमी मात्र निश्चित आहे. आणि याचा मला अभिमान आहे. टिटवी पक्ष्याचे जीवन मला जे डोळयाने दिसले, कानाने ऐकले, पुस्तक आणि ग्रंथांमधून वाचले तेच मी निरीक्षणातून पुस्तकात मांडण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला.

या कामात मला मोलाची मदत झाली ती पत्नी सौ.ज्योती हिरुरकर हिची. कारण सरकारी सुट्टीच्या दिवशी संपूर्ण दिवसभर निरीक्षणं करीत होतो. परंतु ऑफिसच्या दिवशी रोज सकाळी साडेनऊ वाजेपर्यंतच मी निरीक्षणं करु शकत होतो. त्यानंतर मात्र दिवसभर सहा वाजता मी घरी येईपर्यंत ती नीरीक्षणं करुन मला सांगायची. त्यामुळे "टिटवी" या पुस्तकाला पूर्णत्व आलं. मी तिच्या ऋणातच राहू इच्छितो. पक्ष्यांच्या

इवल्या इवल्या नानाविध पक्ष्यांच्या फुलांच्या परागीवहनामुळे झाडं-झुडूपं, वृक्ष-लता यांची संख्या वाढते.

त्याची वृक्षागारं, जंगलं, अभयारण्य तयार होतात. त्यावर किडया-कीटकांची कुळं वाढतात. किडे-कीटकांवर पक्षी जगतात. ते खाऊन पक्षी किडया-कीटकांवर नियंत्रण ठेवत असतात. या पृथ्वीतलावर पक्षी नसते तर किडया-कीटकांनी मानवाचं जगणं असहय करुन टाकलं असतं. “कारण माणसं नसली तर पक्षी जीवंत राहतील. परंतु पक्षी संपले तर मानव जीवंत राहू शकणार नाही”. म्हणूनच “माणूस” हा या सृष्टीचा एक महत्वपूर्ण घटक आहे, याची जाण ठेवली पाहिजे. त्यासाठी पशू-पक्ष्यांवर प्रेम केलं पाहिजे. त्यांचं रक्षण केलं पाहिजे. यातच संपूर्ण सजीवसृष्टीचं हित आहे.

”टिटवी” पुस्तकाच्या कामी मला ज्या-ज्या ज्ञात, अज्ञात व्यक्तींनी मला सहकार्य केले त्या सर्वांचा मी ऋणी आहे.

निसर्गानं मला थोडीशी का होईना दृष्टी दिली. त्याचा उपयोग मी पशुपक्ष्यांच्या जीवनाचा अभ्यास करण्यासाठी करत असतो. त्याचं वेड मला बालपणीच लागलं. हळूहळू ते वाढत गेलं. या निरीक्षणातून माझी लेखनाची झोळी नेहमी भरत असते. “टिटवी” हे सुध्दा माझ्या झोळीतील एक निसर्गसृष्टीचं देणं असावं. कारण तो माझ्या आनंदी

a

आयुष्याचा अनमोल असा ठेवा आहे. माझ्या जीवनात तो सतत वाढविण्याचा प्रयत्न करत असतो. पक्षी निरीक्षण हा माझ्याकरिता सुखाचा शोध आहे. जीवन जगण्याची आनंदयात्रा आहे. त्यासाठी इवलसं आयुष्यही अपुरं वाटतं. मात्र मी हा सुखाचा शोध अखेरच्या श्वासापर्यंत सृष्टीचा एक विद्यार्थी बनून घेत राहाणार आहे.

”निसर्ग”हा एक महाग्रंथ आहे. तो वाचण्यास इवलसं आयुष्य अपुरं पडतं. माता-पित्याचे संस्कार आणि सभोवतालचे वातावरण यातूनच माणूस घडत असतो. त्यातूनच चांगली निर्मितीसुध्दा होत असते. पक्षी निरीक्षणाचा छंद ही मला मिळालेली त्यातीलच एक देण आहे आणि “टिटवी” हे पुस्तक या महाग्रंथातील एक पान आहे. ते मी वाचकांच्या हाती सोपवत आहे, याचा मला आनंद आहे. या पुस्तकातील छायाचित्रे माझ्या अरण्यगूज आणि अशी पाखरे या ई बुक पुस्तकाप्रमाणे नाहीत. कारण हे निरीक्षण व अभ्यास 2010 ते 2013 या काळातील आहे. तेव्हा माझेकडे साधा कॅमेरा होता. त्याने काढलेले यातील छायाचित्रे आहेत. तसेच ही एक कथा नसून दिवस रात्र तीन वर्षे टिटवीच्या कुटूंबावर केलेले निरीक्षण आहे. त्यात फक्त पक्ष्यांना नाव ही मानवी दिलेली आहेत.

धन्यवाद.

- प्र.सु.हिरुरकर,

शास्त्रीय नाव: Vanellus indicus
हिंदी: टिटहरी
इंग्लिश: Red-wattled Lapwing
Family: Charadriidae ; Order: Charadriiformes
Phylum: Chordata ; Kingdom: Animalia

टिटवी किंवा लाल गाठीची टिटवी, ताम्रमुखी टिटवी, राम टेहकरी किंवा हटाटी (इंग्लिश:Redwattled Lapwing; हिंदी:टीटाई, टिटी) हा एक पक्षी आहे. याला संस्कृतमध्ये टिट्टिभ, टिट्टिभक किंवा कोयष्टिक म्हणतात. इंग्लिशमध्ये यास लॅपविंग असा शब्द आहे. पायांच्या विशिष्ट रचनेमुळे टिटवीला झाडावर बसता येत नाही. ती जमिनीवरच तुरुतुरू चालते. जमीन उकरून त्यात अंडी घालते. टिट्-टिट्-ट्यूटिट् असा आवाज काढून उडताना संकटाचा थोडा जरी संशय आला, तरी ती इतरांना सावध करते. टिटवा-टिटवी हे शब्द ज्ञानेश्वरीत दोनदा आले आहेत. संत एकनाथ यांनी टिटवी नावाचे भारूड लिहिले आहे.

टिटवी

ही एक कथा नसून टिटवी पक्ष्याच्या कुटूंबावर सतत तीन वर्षे केलेले निरीक्षण व अभ्यास आहे. फक्त सोय म्हणून यातील पक्ष्यांना मानवी नावं देण्यात आली आहेत.

a

बोचऱ्या थंडीचा हेमंत ऋतू सरता सरता शिशिराची हळुवार पावलं पडू लागली होती. सृष्टीत पानगळ सुरु होण्याची ही वेळ. पानांचं कार्य संपल्यामुळे ती झाडांशी नातं सोडून गळू लागतात. त्यामुळे निसर्ग सर्वत्र शुष्क दिसू लागतो. मात्र गळलेल्या पानाच्या ठिकाणी नवीन पानांचे इवलेसे कोवळे अंकुर जागा घेवू लागतात. नवनिर्माणासाठी जुन्यांना जावेच लागते हा निसर्गाचाच नियम.

जवळपास दहा वर्षापूर्वी अशाच एका शिशिर पहाटे माझं लक्ष वेधलं ते एका पक्ष्याच्या कलरवाने. टि र्र र्र र्र र्र्र s s s, टि र्र र्र र्र र्र्र s s s आणि परत परत तोच तोच आवाज कानावर रुंजी घालायचा. तसेही पक्ष्यांचे विशिष्ट आवाज मला नेहमीच आकर्षित करत असतात. अनामिक ओढ लावत असतात. डोळे चोळून उठून बसलो. आणि लगबगीने घराच्या गच्चीवर कॅमेरा, दुर्बिन घेवून पोहचलो. पाहतो ते खाली पन्नास-साठ फूटावर टिटवी नर-मादीचे मीलन सुरु होते. शिशिर ऋतू म्हणजे त्यांचा

a

मीलनकाळ. म्हणजेच वीणीच्या हंगामाची सुरुवात. मी लगेच नराचे नाव "सागर" आणि मादीचे नाव "सरिता" असं नामकरणही करुन टाकलं.

दररोज पाखर पहाटेपासून सागर-सरितेची जुगण्याची लगबग सुरु व्हायची. वेळावेळाने त्यांचे मीलन होत होते. सरितेची मान्यता मिळताच ती मागचा भाग काही प्रमाणात खाली करते. त्यानंतर सागर तिच्यावर चढून कार्यभाग उरकायचा. यावेळी सागरच्या मुखातून टि ऱ्र ऱ्र ऱ्र ऱ्ऱ्र s s s

असा आवाज येत होता. अगदी वीणेची तार झंकारल्यावर कंपन व्हावे तसा. जवळपास पाच ते सात सेकंदाचं प्रत्येक मीलन असायचं. त्यानंतर मात्र काही वेळ दोघेही आपआपली पिसं चोच खुपसून साफ करत राहायचे. तेही जवळजवळ राहूनच. मला मात्र ते दृश्य पाहून चैतन्य संचारलं होतं. कारण माझ्या परसातच आणखी एका पक्ष्याच्या जीवनचक्राचा अभ्यास आणि निरीक्षण करण्याची संधी मिळाली होती. त्याचा शुभमुहूर्त आज साधला होता.

करडा, काळा, पांढरा, शेंन्द्रा आणि पिवळया रंगाचं योग्य मिश्रण असलेलं हे जोडपं. सरिता सागरापेक्षा थोडी मोठी दिसत होती. तर सागर तिच्यापेक्षा थोडा लहान होता. वरुन संपूर्ण करडा रंग. काळया डोक्यानंतर डोळयापासून इंग्रजी एस आकाराचा पांढरा पट्टा सरळ शेपटीपर्यंत पोहचलेला. डोक्यापासून छातीपर्यंतसंपूर्ण काळा रंग. त्यानंतर खाली सरळ शेवटपर्यंत दुधाळ पांढरा रंग. डोळयाचीसंपूर्ण बाहयकोर पळस फुलांच्या शेंद्रया रंगात नाकाजवळ येवून ती थेट चोचेपर्यंतपोहचलेली होती. नाकाजवळ एक मासल गाठ. चोचीच्या शेवटी टोकावर हलकासा काळा रंग आणि पाय हरणीच्या पोटऱ्यासारखे पिवळे. ही या जोडीची सुंदर अशी रंगसंगती. मनाला मोहून टाकणारी..

दिवसामागून दिवस जात होते. सकाळी दोन तास आणि सांजवेळी एक तास वेळावेळाने सागर-सरितेचं मीलन सुरुच असायचं. जवळपास एक महिना हा कार्यक्रम सुरु होता. त्यानंतर दोघेही झुडूपाच्या आसपास जमीनीवर मूठभर आकाराचे खड्डे तयार करु लागले. ते होते पिल्लांच्या आगमनासाठी. घरट्यासाठी. परिसरात आजूबाजूला असे चार-पाच

a

प्रकारचे खड्डे त्यांनी तयार केले. मीलन झाले की दोघेही वेगवेगळया घरट्यात जावून बसायचे. गळयापर्यंतचा भाग जमिनीवर आणि खालचा भाग व पोट त्या इवल्याशा खड्डयात असायचे. पंख फडफडत दोन पायाने पोटाखालची माती मागे बाहेर फेकायचे. त्यात माती आणि कठीण कंखर पण असायचे. घरट्याचा योग्य आकार येईपर्यंत त्यांचे वेळावेळाने असे प्रयत्न सुरु होते. घरट्याचा आकार होता दोन हाताच्या ओंजळीएवढा. काही दिवसाने सागर-सरिता दोघेही घरट्याच्या आसपासचे मातीचे लहान-मोठे ढेकलं त्यात टाकत होते. हा त्यांचा प्रयत्न होता घरट्याला आकार येण्यासाठी. मला प्रश्न पडला चार-पाच घरटे कशासाठी बरे असतील? सुरक्षितता हे कारण असावे. कारण यापैकी कुठल्याही एकाच सुरक्षित घरट्यात मादी अंडी घालत असावी. एखादा शत्रू आला तर सरिता एका घरट्यापासून दूसऱ्या घरट्याकडे जात असे. जेणेकरुन शत्रूला वाटावे की येथे अंडे किंवा पिल्लं असावीत.

एकदा गावठी डुक्कर त्या परिसरात घरट्याकडे येत होतं. सरितेच्या ही बाब लक्षात येताच ती चटकन बसलेल्या घरट्यापासून दूर जावून त्याच्या पुढयात पंख पसरुन उभी राहीली. ते डुक्कर काही केल्या हटेना. सरितेचा टिटिटिव्ह, टिव्ह, टिटिटिव्ह, टिव्ह असा जीवघेणा आकांत सुरु झाला.

शेवटी डुक्कराच्या तोंडाजवळ तीन फुटावर येवून तीने आपले पंख पूर्णपणे ऊभे करुन त्याला घाबरवण्याचा जोमाने प्रयत्न केला. डुक्कर क्षणभर थांबले आणि त्या परिसरातून निघून गेलं. सरिता शांत झाली. परत

a

आपल्या घरट्यात येवून बसली. शत्रू पसार झाल्यावर सरिताही तेथून उडून गेली. काही वेळाने मी सागर-सरिता तेथे नसतांना चोर पावलांनी जावून पाहिलं. घरट्यात काहीच नव्हतं. परंतु शत्रूला आधीपासूनच हे क्षेत्र धोकाधायक आहे याची जाणीव व्हावी यासाठी केलेला त्या इवल्याशा पाखराचा हा प्रयत्न असावा. कारण पशुपक्षांमध्ये आश्रयस्थानाची सुरक्षितता या गोष्टीला अत्यंत प्राधान्य दिले जाते.

शिकारी नसलेले पक्षी एकमेकांना संकटापासून सावध करतात. टिटवी दिवस असो की रात्र जमिनीवर, झुडूपात राहणाऱ्या पक्ष्यांच्या परिसरात शत्रू आला की मोठमोठयाने दवंडी पिटल्यागत आवाज करते. त्यामुळे इतर पक्षी सावध होतात. इतर पक्षीही मग टिटवीच्या घरट्याच्या परिसरात शिकारी जीव आला की, वेगवेगळे आवाज करुन टिटवीला धोक्याची सूचना देतात. टिटवी पक्षी तर रात्रीही अत्यंत सजग असतो. याप्रमाणे हे पक्षी एकमेकांना सहकार्य करत असतात.

अमरावती शहराच्या उत्तरेकडच्या काठावरील माणसांच्या वसाहतीत माझंही इवलसं निवासस्थान आहे. या परिसरारत वीस-पंचवीस वर्षापूर्वी शेतीचं रुपांतर मानवी सिमेंट कॉंक्रीटच्या वस्तीसाठी करण्यात आलं. त्यावेळी कित्येक पशुपक्ष्यांची “घरटी” उध्वस्त करण्यात आली असावी. घराच्या दोन्ही बाजूने काही खाली भूखंड आहेत. माझ्या परसात अमलतास, आंबा, सिताफळ, बेल, कडूनिंब, जांभूळ इ. झाडं आहेत. तर

आजूबाजूच्या खाली परिसरात रानतुळस, गवत, बोरीबाभळीची झुडूपं आहेत. घराच्या मागील भागातून जांभूळाच्या झाडाखालून मानवी वसाहतीतील सांडपाण्याची एक लहानसी कच्ची नाली बाराही महिने वाहते. त्यामुळे खाटीक, मैना, कोतवाल, भारव्दाज, कोकिळ, परीट, ढोकरी, तुतवार, सातबाया इ.पक्ष्यांची चहलपहल तेथे असतेच कारण पाण्याच्या स्त्रोतामुळे किडे-कीटकं येथे भरपूर प्रमाणात आहेत. . “माघ” मासात रानतुळशीचे वाळलेलं “बी” खाण्यासाठी आपल्या पोपटी पंखावर इवलासा रक्तटिळा लेवून “टोई” पोपट त्यावर उतरतात. कधीकधी त्या नालीत सापही आपलं भक्ष्य शोधतांना दिसतात. इतर पक्ष्यांबरोबर सागर-सरिता नावाचं टिटवीचं हे जोडपंही या नालीत बाराही महिने आपलं अन्न शोधत असतात.

एकदा सांजप्रहरी सागर-सरिता दोघेही आपल्या घरट्याच्या आसपास शांत बसले होते. नर मादीपेक्षा आकाराने लहान होता. एवढयात नालीच्या पलीकडच्या काठावर एक नवीन नर येवून बसला.

a

नालीच्या अलीकडे असलेली सरिता सागराला सोडून त्याचेजवळ गेली. त्याचेशी सलगी करण्याचा प्रयत्न करु लागली सागराच्या ही बाब लक्षात येताच तो चटदिशी तुरुतुरु धावत नाली ओलांडून तेथे पोहचला. आणि लगेच सरितेवर चढला. त्यांचं मिलन झालं. बिचारा परका नर

a

क्षणभरात काहीतरी विचार करुन तेथून उडून गेला. मात्र सरिता तेथे का पोहचली? हा प्रश्न मला उलगडला नाही.

मीलन झाल्यानंतर सागर काही वेळा पुरता अन्नाच्या शोधात दूर जायचा. सरितेनी इकडून आवाज दिला की, टिटिटिव्ह, टिटिवटिव्ह आवाज करत परत यायचा आणि तिच्याजवळ उतरायचा. ऐटीत उभा राहून मान ताठ करुन छाती फुगवायचा. सरिता लगेच जवळ यायची. होकार मिळताच टिर्रर्रSSSआवाज करत सागर तिच्या वर चढून आपला कार्यभाग उरकायचा. यावेळी जमीनीकडे झुकलेली मादी हळूहळू सामान्य अवस्थेत यायची.

सकाळी सकाळी सुरुवातीची कोवळी उन्हे खाल्यानंतर त्यांचे जुगण्याचे प्रमाण वाढायचे. उन्हे चढू लागली की आळीपाळीने नालीच्या काठावरील पंधरा फुट ऊंच असलेल्या बोरीबाभळीच्या सावलीत जावून बसायचे. मात्र त्यापैकी एक जण घरट्यासाठी असलेल्या खड्डयातच बसायचे. सरिता तर बऱ्याच वेळा दिवसभर कडक उन्हात तेथेच बसून राहायची. त्यांच्या जुगण्याचा परिसर घरट्या जवळच असायचा.

a

सागर चोविस तासही सरितेच्या आसपासच राहायचा. दूपारभर सागर-सरितेची ही जोडी शांत राहायची. उन्हे कलली की परत वेळावेळाने त्यांचे मीलन कार्य सुरु असायचे. अंडे देण्यासाठी तयार केलेल्या घरट्याच्या परिसरात कधीकधी खाटीक, भारव्दाज, सातबाया पक्षी तर कधी कुत्रे, मांजर जायचे. त्यांची चाहूल लागताच सागर-सरिता दोघेही टिवटिवटिव टिटिटिटिव मोठमोठयाने आवाज करुन त्यांचेवर तुटून पडायचे. त्यांना हुसकावून लावायचे. आकाशात उडायचे आणि भरारी घेवून मागच्या बाजूने येवून शत्रूला चोचीने टोचणी मारायचा प्रयत्न करायचे. एकदा कावळयाएवढया आकाराच्या तांबडया-काळया रंगाच्या भारव्दाज पक्ष्याने त्यांच्या परिसरात घुसखोरी केली. पाहता पाहात सागर-सरिता दोघांनीही एकच कल्लोळ मांडला. भारव्दाजाला पळता भुई थोडी झाली. यात सागराच्या एका हल्ल्याने भारव्दाज पक्ष्याचे एक लहानसं पिसंही उपटल्या गेले. त्यानंतर मात्र भारव्दाज कधीही त्या परिसरात दिसला नाही. जवळपास चाळीस दिवस सागर-सरितेचा मीलनाचा कार्यक्रम सुरु होता. दिवसभरात जवळपास वीस ते पंचवीस वेळा त्यांचं मीलन व्हायचं.

फाल्गूनातील होळीचा सण आटोपला होता. सागर-सरितेच्या मिलन कार्याला एक महिना उलटून गेला होता. सतत दोन दिवस सरिता दिवसरात्र घरट्यातच बसलेली दिसायची. तीला ना उन्हाची फिकीर ना अन्न-पाण्याची फिकीर वाटत होती. सागर मात्र वीस-पंचवीस फुटावर राहून सुरक्षेसाठी सदैव सावध दिसत होता. शत्रूपासून धोका दिसत असल्यास टिटिवटिवुट, टिटिवटिवुट असा आवाज करुन तो सरितेला सावध करायचा. मला शंका आली. धावपळ करत घराच्या गच्चीवर गेलो. दुर्बिनीतून जमिनीवरच्या घरट्याचे निरीक्षण केले. आणि मला आश्चर्याचा धक्काच बसला. माझ्या आनंदाला पारावार उरला नाही. कारण त्या घरट्यात सरितेनी चार अंडी दिली होती. परिसराच्या वातावरणात मिसळणारी त्यांची रंगसंगती होती. पांढऱ्या रंगाच्या अंडयावर हलकीसी पिवळसर झाक होती. त्यावर होते इवले इवले काजळी टिळे. अंडयाच्या

सौंदर्यात ते आणखीनच भर घालीत होते. अशा त-हेने साधारणत: एक महिन्यानंतर सात मार्चला सरितेने घरट्यात अंडी घातली आणि त्यांच्या जीवनातले आणखी एक नवे पर्व सुरु झाले.

चैत्रछाया हळूवारपणे निसर्गावर पडण्यास सुरुवात झाली होती. सृष्टीसखा वसंताची पावलं पडू लागली. वसंत ऋतु हा सृजनाचा ऋतू. सजीवसृष्टीत नवनिर्मितीचा सोहळा सुरु झाला होता. नवपालवीने झाडं हिरव्या-तांबडया रंगात बहरु लागली होती. वसंताचे आगमन पक्षिजीवनात नवचैतन्य देत असते. सृष्टीमध्ये इतर पक्ष्यांबरोबर कोकिळ पक्ष्यांच्या कुजनाचा हा काळ. नर कुहू, कुहू आवाज करुन, अंगाला झटके देत कबऱ्या रंगाच्या मादीशी मीलन करत होता. टिटवी नरमादी रात्री मीलन करत नाहीत. रात्रीही ते घरट्याच्या आसपास अन्नाच्या शोधात भटकत असतात. टिटिटिविच्, टिटिटिविच् आवाज करत आकाशात उडत असतात. मात्र थोडया थोडया वेळाने तसाच आवाज करत नर परत येतो. मादी मात्र घरट्याजवळच राहाते. शत्रूपासून धोका वाटल्यास मादीसुध्दा टिटिटिविच्, टिटिटिव्ह आवाज करते. मादीचा आवाज ऐकून नर दूरवरुन तसाच आवाज करत परत येतो आणि आलेल्या संकटास दोघेही परतवून लावतात. घरट्याचे आणि मादीचे रक्षण हा रात्रीचा प्रमुख हेतू असतो. ते डोळयात तेल घालून करत असतात. एखादे वेळेस संकट जर मोठे असले तर आजूबाजूच्या परिसरातील टिटवीच्या जोडया उडत

येवून नभात आवाज भरतात. आणि संकटात असलेल्या नरमादीस शत्रूपासून वाचवण्यास मदत करतात. “टिटवी” पक्ष्यांचे रात्रीचे हे दृश्य विलोभनीय असते. त्यांच्या डोळयाची रचना विशिष्ट असावी म्हणून तर हे रात्रीही उडू शकतात आणि नभातून आपल्या घरट्याकडे लक्ष ठेवू शकतात. टिटवी हा चोवीस तासही सजग असणारा एकमेव पक्षी आहे.

a

सागर-सरितेच्या घरी आता काही दिवसातच बाळं येणार होती. दोघेही मातृत्वात आकंठ बुडालेले दिसत होते. जवळपास 42-45 अंश डिग्री सेल्सीअस उन्हामध्ये एक महिन्यापासून सरिता दिवसरात्र त्या अंडयावरच बसलेली होती. त्यावेळी चोच उघडी राहून ती धापा टाकायची. कधी-कधी चोचीवाटे लाळेचे थेंबही टपकत होते. या काळात तीने अन्नसुध्दा वर्ज्य केले होते. अंडी जास्त उघडी पडून शत्रूला दिसू नये म्हणून सरिता अधूनमधून त्याच्या आजूबाजूने मातीचे लहान-मोठी दगडं टाकीत होती. कधी-कधी सागरही काही वेळासाठी अंडयावर जावून बसायचा. तेवढया वेळात सरिता बाजूच्या नालीतून पाणी पिवून यायची. बाभळीच्या शांत सावलीत जावून आपले पंख साफ करायची. अंडयावर बसतांना दोघेही बहुतेक वेळा सूर्य पाठमोरा ठेवूनच बसलेले दिसायचे. सकाळी अंदाजे अकरा वाजेपर्यंत तोंड पश्चिमेकडे तर उन्हे उतरायला लागली की तोंड पूर्वेकडे असायचे. मादी सरिता चोवीस तासात जास्तीत जास्त म्हणजे वीस-बावीस तास अंडयावरच बसलेली दिसायची. तहान लागल्यावर पंचवीस फुटावरच्या नालीत सावधपणे जावून पाणी पित असतांना तीची नजर मात्र सारखी घरट्याकडेच राहायची. कधीकधी काही अडथळा वाटल्यास सरिता आपल्या तहानेवर पाणी सोडून परत घरट्यातील अंडयांवर येवून बसायची. सरितेच्या अनुपस्थितीत सागर अंड्याचं रक्षण करायचा.

a

सागर-सरितेच्या घरट्यात सरितेनी दिलेली चार अंडी ही गोड बातमी मी पत्नी सौ.ज्योतीला सांगितली. तीलाही अत्यंत आनंद झाला. सागर-सरितेच्या येणाऱ्या चार बाळांसाठी नाव ठेवण्याची जबाबदारी मी तीला दिली. रविवार हा सरकारी सुट्टीचा दिवस असल्याने मी सकाळपासून दिवसभर सागर-सरितेच्या हालचालीचे निरीक्षण करण्यात गुंतलो होतो. सांजप्रहरी चार वाजता एकाएकी सरिता चाळीस फुटावर नालीच्या पलीकडे बसलेल्या सागराजवळ गेली. या अवस्थेतही एकदा सागर-सरितेचं कसेबसे मीलन झालेच. ही संधी साधून मी चोर पावलांनी पायाच्या घुटण्यावर रेंगत निवासापासून तीस-पस्तीस फुटावर असलेल्या घरट्यापर्यंत पोहोचलो. पटापट कॅमेरात अंडयाची छायाचित्र घेतली. एवढयात सरितेचं लक्ष माझेकडे गेले आणि मी तसाच परत फिरलो. कारण मला त्यांना कसलाही अडथळा आणायचा नव्हता. परंतु मला एक प्रश्न सतावत होता तो म्हणजे घरट्यात तीन दिवसाची अंडी असतांना सागर-सरितेचं मीलन का व्हावे? कदाचित घरट्यातील अंडी शत्रूच्या तावडीत सापडली तर जवळपास दोन महिन्यांपासून चाललेला प्रजोत्पादनाचा कार्यक्रम जर खुंटल्या गेला तर पुढची तयारी म्हणून सागर-सरितेचा हा प्रयत्न असावा काय? हा सखोल संशोधनाचा विषय आहे.

चहाच्या बशीच्या आकाराएवढे जमिनीवर तयार केलेल्या घरट्यातील अंडयांच्या आजूबाजूने सागर-सरिता दगड-मातीचे लहान-लहान दगडं वेळोवेळी टाकत होते. कदाचित घरट्याचे तापमान नियंत्रीत राहावे म्हणून त्यांचा हा प्रयत्न असावा. घरट्यातील रचना विशिष्ट अशी होती. कारण घरट्यातील अंडयावर मादी बसतांना संपूर्ण अंडयांना मादीची एकाच वेळी सारखी उब मिळावी. घरट्यात चार उभी अंडी ठेवली होती. प्रत्येक अंडयाचा निमूळता भाग खाली आणि मोठा भाग वर होता. एका शेजारी एक गोलाकारात ती ठेवली होती. सरिता दोन पायाच्या मध्ये अंडे ठेवून त्यावर मधोमध पोट ठेवून अंडयांना उब देत होती. कधीकधी ती पोट खालील अंडयांवर घासायची. त्यामुळे सर्व अंडयांना सारखीच उब मिळत होती.

घरट्यात अंडी दिल्यापासून सागर-सरिता दोघेही सुरक्षितता या गोष्टीला सर्वोच्च प्राधान्य देत होते. त्यातही सरिता जास्तीत जास्त वेळ अंडयावरच बसून राहायची. तर सागर दुरुनच सुरक्षिततेचा आढावा घेत बसलेला असायचा. दर दीड-दोन तासाने सरितेला उसंत मिळावी म्हणून सागरही काही वेळाकरिता अंडयावर जावून बसायचा आणि परत आपल्या जागी निघून जायचा. सरितेने घरट्यात अंडे देवून एक आठवडा

a

उलटला होता. तेव्हापासून दोघेही अन्नाच्या शोधात गेलेले मला दिसले नाहीत.

एक दिवस पहाटे पहाटे एक भुरकी मांजर त्या परिसराकडे येतांना सागर-सरितेला दिसली. लगेच दोघांनीही घरटं सोडलं. घरट्याच्या विरुध्द दिशेने मांजरीचे लक्ष वेधण्यासाठी पलीकडे जावून मादी लंगडाचे नाटक करीत होती. ही युक्ती होती घरट्यातील अंडयांच्या रक्षणासाठी केलेली.

अंडी देवून जवळपास पंधरा दिवस झाले होते. अचानक सरिता घरट्यातील अंडयांवर बसली असतांना बाहेर भटकायला गेलेला सागर एका अनामिकेला घेवून घरट्याजवळ आला. आल्या आल्या अनामिका सागर-सरिताच्या घरट्याकडे जावू लागली. सरितेच्या ही बाब लक्षात येताच ती अंडयावरुन ताडकन उठली आणि तिच्यावर धावू लागली. परंतु सरिता तिच्याजवळ पोहचायच्या आत अनामिका तेथून उडून गेली. क्षणभराने तिच्या मागोमाग सागरही तेथून उडून गेला.

इकडे सरिता घरट्यातील आपल्या अंडयांवर पुन्हा येवून बसली. मे महिन्याच्या कडक उन्हात ती दिवसभर अंडयावर बसली असायची. घरट्याचं आणि अंडयांचं उष्णतामान पाहिजे तेवढं राहण्यासाठी ती मध्येमध्ये नालीतील पाण्यावर पोट भिजवून घरट्यावर येवून बसत होती. सागर आता दुहेरी भूमिका पार पाडत होता. एकीकडे सरितेजवळ राहून संरक्षणाचे काम करत होता आणि दुसरीकडे कधीकधी अनामिकेसोबत

भटकत होता. पशुपक्ष्यांमध्ये नर एकावेळी अनेक माद्यांशी संपर्क ठेवतात. मात्र मानवाप्रमाणे सरितेला आपला सागर दुसऱ्या बयेच्या नादी लागू नये असे वाटत असावे. त्यामुळे ती नेहमी सागर आणि अनामिकेच्या हालचालीवर बारीक लक्ष ठेवून दिसत होती. एकंदर तीला सागराचे हे वर्तन आवडत नव्हते. तरीसुध्दा सागर कधी-कधी सरितेला सोडून अनामिकेकडे भटकायचाच. त्यामुळे सरितेला सतत अंडयांच्या रक्षणातच लक्ष घालावे लागत असे.

a

आठ एप्रिलचा दिवस उजाडला. घरट्यात अंडयांना तीस दिवस पूर्ण झाले होते. एकत्तीसाव्या दिवसाचा अंधार फाटू लागला होता. पहाटवारा सुटला. सूर्य क्षितिज फाडून वर येवू लागला कोवळी – सोनेरी उन्हांची किरणे आसमंत उजळू लागली आणि इकडे सागर-सरितेच्या घरट्यात नवजीवनाची पाखर पहाट उगवली. तीन अंडयांची कवचं फोडून एकामागोमाग एक अशी तीन पिल्लं बाहेर पडली. पाखर पहाटेच्या नानाविध पक्ष्यांच्या भूपाळीने त्यांचे स्वागत केले. माणसाच्या हाताच्या आंगठया एवढया आकाराचे पिल्लं रंगाने वरुन डोक्यापासून शेपटीपर्यंत मातकट-राखोडी रंगाचे होते. डोक्याच्या टोपीनंतर काळा पट्टा. त्यानंतर मानेच्या खाली डोळयाखाली पांढरा रंग. चोचीपासून गळा आणि खालील शेपटीपर्यंत पांढरा रंग. गळयाखाली कंठाजवळ काळा बुक्का पंढरीच्या वारकऱ्यासारखा दिसत होता. चोच काळया-निळसर रंगाची होती. तर पाय पिवळे होते. काही वेळातच सागर समोर सरिता मागे आणि त्या दोघांमध्ये मधात रांगेने नवीन पिल्लं तुरुतुरु चालत बाजूच्या नालीच्या काठावरच्या झुडूपात जावून बसली. जाता जाता पिल्लं गवताचं बी आणि किडेही टिपत होते. टिटवीच्या पिल्लांचा जन्म झाल्याबरोबर आपलं अन्न आपणच शोधण्याचा हा प्रयत्न मला आश्चर्यकारक वाटला. कारण इतर पक्ष्यांमध्ये पिल्लं जन्मल्यापासून पिल्लांच्या पंखात उडण्याचे बळ येइपर्यंत त्यांचे माय-बाप पिल्लांना स्वत: अन्न भरवतात. मात्र येथे ती

अवस्था अजिबात दिसत नव्हती. मला एकदाही सागर-सरिता आपल्या पिल्लांना अन्न भरवतांना कधीही दिसले नाहीत. एवढयात एक राखी बगळा नालीत उतरला आणि पाहाता पाहाता सागर-सरिता दोघेही त्यावर तुटून पडले. तो हल्ला एवढा तीव्र होता की परत राखी बगळा त्या परिसरात आलाच नाही. इकडे सागर-सरितेनी पिल्लांना आपआपल्या पंखाखाली घेतले. इवल्याशा जीवांच्या सुरक्षेसाठी दोघेही आता जास्त बेचैन झाले होते. अतीसावध झाले होते.

सागर-सरितेच्या तीन पिल्लांचा जन्म होवून जवळपास तीन तास झाले होते. सर्वात मोठी देवयानी, त्यानंतर ध्रुव आणि शुक्र असे मी आणि सौभाग्यवतीने त्यांचे नामकरणही करुन टाकले. घरट्यात आता एकच अंडे उबवायचे शिल्लक राहिले होते. सरिता आपल्या तीन बाळांना नालीच्या काठावर सागराजवळ ठेवून स्वत: घरट्यातील एकुलत्या एका शिल्लक राहिलेल्या अंडयावर येवून बसली. शेवटच्या अंडयातून बाळ बाहेर कधी येणार याची ती वाट पाहात होती. वारंवार त्या अंडयाला छातीखाली घेवून चोचीने आणि नजरेने चाचपडत होती. जणूकाही ती अंडयातील पिलाशी संवाद साधण्याचा प्रयत्न करत होती. एकंदर तीची अवस्था दयनीय होती. घरट्यात बसून तीची नजर मात्र सागराजवळ असलेल्या तीनही बाळांकडे वारंवार जात होती. कारण शिकारी पक्ष्यांच्या हालचाली वाढू लागल्या होत्या. खाटीक व इतर शिकारी पक्ष्याच्या ही बाब लक्षात आली होती. तो वीजेच्या तारावर बसून वारंवार भक्ष्यावर नजर ठेवत होता. मात्र सागर-सरितेच्या भक्कम सुरक्षा व्यवस्थेपुढे त्याचा फारसा टिकाव लागला नाही. क्षणाक्षणाने सरिता घरट्यातून उठून सागराजवळच्या पिल्लांना पाहायला जात होती. पुन्हा परत येत होती. मातृत्वात सागर-सरिता आता आकंठ बुडून गेले होते. मातृत्वाची असीम ओढ आणि त्या जबाबदारीची उपजत प्रेरणा या पक्ष्यांना एवढं मोठं धैर्य देत असते.

वैशाखी उन्हे तळपायला लागली. सकाळी दहा वाजले. परंतु अखेरचे पिल्लू अद्यापही अंडयातून बाहेर येत नव्हते. काही वेळात अचानक सागर-सरितेच्या चौथ्या पिल्लाचाही जन्म झाला. अंडयातून शेवटचे पिल्लूही बाहेर आले. तीचे नाव रोहिणी. लगेच सरितेने तीला आपल्या छातीजवळ घेतले. कधी पंखाली तर कधी छातीखाली पिल्लाला एकसारखी ठेवू लागली. एक वेळा सरिता नालीत उतरली. आपले पूर्ण शरीर पाण्यात बुडवले आणि परत घरट्यात रोहिणीजवळ येवून बसली. जवळपास दूपार निघून गेली. या काळात बरेच वेळा सरिता सागराला टिक्र टिव, टिक टिर्क असा विशिष्टि आवाज द्यायची. सागर झुडूपातील पिल्लं सोडून सरितेजवळ यायचा. सरिता तेथून उठून तीन पिल्लांजवळ जायची आणि सागर घरट्यातील एकूलत्या एक पिल्लाला पंखाखाली घेवून बसायचा. पुन्हा सरिता परत यायची. सागर बाभूळीच्या झुडूपातील पिल्लांजवळ जायचा. असा त्याचा दिवसभर एकसारखा कार्यक्रम सुरु होता. मला वाटले उन्हामुळे सरिता हा प्रकार करत असावी. परंतु माझ्या मते इतर पिल्लांपेक्षा तीन तासानंतर शेवटी जन्मलेली रोहिणी शरीराने थोडी कमजोर वाटत होती. तीची पूर्ण वाढ व्हायची होती. एकंदर रोहिणी नाजूकच दिसत होती. म्हणून सरितेचा हा प्रयत्न होता. रोहिणीच्या पायात चालण्याइतपत पुरेसे बळ अद्याप यायचे होते. बिचारी कसेबसी उठून उभे राहायची. दोन-चार पावलं चालायची. आणि आईच्या

a

पंखाखाली जावून बसायची. जणूकाही तीला आपल्या भावंडाना भेटायची घाई झाल्यासारखे वाटत होते. सुट्टीचा दिवस असल्याने मी संपूर्ण दिवस त्याच्या निरीक्षणातच होतो.

a

एकदा सरिता रोहिणीला सोडून नालीत उतरली. संधीचा फायदा घेवून मी पटकन तीस-चाळीस फुटावरच्या घरट्याजवळ गेलो. पाहतो तर पिल्लू मान टाकून पडले होते. मातिच्या इवल्या-इवल्या दगड-मातिच्या रंगात ते पूर्णपणे मिसळले होते. डोक्याच्या मातकट-राखाडी टोपीखाली हलकीशी पांढऱ्या रंगाची झालर दिसत होती. चोच मात्र काळी होती. इवलीशी हालचालही ते करीत नव्हते. मला वाटले इवल्याशा पिलाचा जीव गेला की काय? पटकन कसेबसे त्याचे एक छायाचित्र घेतले आणि माझ्या घराच्या आवारात येवून बसलो. एवढयात सरिता घरट्यात आली आणि पाहातो तो काय आश्चर्य? रोहिणी ताडकन उठून उभे राहिली आणि आईच्या पंखाखाली येवून बसली. मला इवल्याशा पिल्लाने बुद्दू बनविले होते. पिल्लाने मेल्याचे सोंग घेतले होते. मला प्रश्न पडला इवल्याशा जीवात एवढी हुशारी कशी? मात्र सागर-सरितेच्या अवघ्या चार तासापूर्वी जन्म झालेल्या पिल्लात हा गुण उपजतच आला असावा. निसर्गाने जमिनीवर राहणाऱ्या आणि जमिनीवरच घरटे करणाऱ्या पक्ष्यांना असंख्य शत्रू असतात म्हणून त्यांच्या संरक्षणासाठी त्यांची रंगसंगती परिसराशी मिळती-जुळती केली आहे. त्यामुळे त्यांचे रक्षण होते. स्वरक्षणासाठी रोहिणीचा प्रयत्न मला अचंबित करुन गेला. एवढया अल्पशा वेळात मी

घरट्याचेही निरीक्षण केले. घरट्यातील मातिच्या इवल्या-इवल्या दगडांचा खच आता जमिनीच्या समान आला होता. अंडयाचे एकही टरफलं तेथे वा आसपास आढळले नाही. घरट्यात विष्ठेचा कणही दिसला नाही. कारण विष्ठेच्या आणि अंडयांच्या टरफलाच्या वासामुळे शत्रुला घरट्याचा शोध घेणे सहज सोपे होते. त्यामुळे सागर-सरिता घरट्यात किंवा त्याच्याजवळ कधीही विष्ठा करतांना मला आढळले नाही.

सागर-सरितेच्या संपूर्ण कुटूंबाचं निरीक्षण करण्यासाठी दूर्बीण आणि कॅमेरा घेवून माझ्या एकसारख्या चकरा सुरु झाल्या. कधी घरातील खिडकीत, कधी बाहेर. तर कधी घरावर अशी माझी धावपळ सुरु होती. तसेही माझे सतत दोन महिन्यापासून सागर-सरितावर एकसारखे लक्ष होतेच. त्यांच्या हालचाली व निरीक्षणं टिपण्याचा माझा उद्योग सुरुच होता. मात्र कधीही त्यांना अडथळा आणला नाही. सूर्य पश्चिमेकडे सरकु लागला. हळूहळू अंधार दाटू लागला. पक्षी जग शांत झाले. मीही झोपी गेलो.

दुसऱ्या दिवशी परत भल्या पहाटे उठलो. डोळे चोळेतच खिडकीतून घरट्याकडे पाहिले तर तेथे सरिता नव्हती आणि तीचे ते चार पिल्लंही नव्हते. दुर्बिन घेवून धावतच घराच्या वर पाहोचलो . आणि काय आश्चर्य? सागर-सरिताने कुटूंबासह आपला मुक्काम पलीकडे हलविला होता. जुन्या घरट्यापासून तीन-चारशे फुटावर असलेल्या दुसऱ्या एका लहानशा

नालीच्या काठावर देवयानी, ध्रुव, शुक्र आणि रोहिणी चारही पिल्लं घेवून अन्न मिळवण्याच्या कामात गुंतली होती. मायबापाच्या जवळजवळ राहून किडे-कीटकं आणि बी मिळवित होते. शत्रुची चाहूल लागताच ती सर्व मायच्या पंखाखाली किंवा जवळच्या लहानशा झुडूपात जावून बसायची. मात्र यावेळी सागर-सरिता दोघांचीही नजर सुरक्षेच्यादृष्टीने अतिशय सावध दिसत होती. जुने घरटे सोडून सागर-सरितेचं कुटूंब अन्न आणि सुरक्षिततेच्या शोधात पलीकडे दुसऱ्या नालीवर गेले होते.

पिल्लांच्या रंगसंगतीत पांढऱ्या डोक्यावर काळी टोपी, मानेवर मागून पांढरा रंग, पाठीवरुन शेपटीपर्यंत करडा रंग तर समोरुन पांढऱ्या गळयावर काळा बुक्का. त्यांच्या सर्वांगावरील केस पिंजारलेले दिसत होते. देवयानी सर्वात मोठी. त्यानंतर ध्रुव, शुक्र आणि सर्वात लहान रोहिणी अशी ही चार भावंडं. सागर-सरितेचं गोकुळ आनंदात होतं. अन्नाच्या शोधात माय-बाप नेतील तिकडे जायचं. मधातच काही धोका उदभवला तर सरीतेच्या विशिष्ट आवाजाबरोबर चारही भावंडं एखाद्या झुडूपात ताबडतोब गायब व्हायची. सरितेने विशिष्ट आवाज दिला की परत तिच्या मागे चारही भावंडं तुरुतुरु निघायची.

पिल्लांच्या जन्मानंतर ताबडतोब रात्रीतून पलीकडे मुक्काम हलविलेलं सागर-सरिताचं कुटूंब आज आठव्या दिवशी दुपारनंतर जन्मठिकाणावर परत आलं. मला ते तिसऱ्या प्रहरी आढळलं. परत माझी धावपळ वाढली. एवढयात सागराला दूरवर एक कुत्रा त्या भागात येतांना दिसला आणि त्याने लगेच हल्ला करण्यासाठी एक उड्डाण भरली. तर सरितेने टिटूटूवीट, टिक् टिक् टिक् टि टि असा धोक्याचा आवाज केला. क्षणार्धात चारही भावंडं झुडूपात गडप झाली. झुडूपातून मायबापाच्या सूचनेचा एकाच ठिकाणी राहून केवळ मानेने ती आढावा घेत होती. जवळपास एक तास पर्यंत ती जागची हललीसुध्दा नाही. काही वेळातच दहा-पंधरा फुटावर बाजूला असलेल्या सरीतेनं टू टू विट् आवाज करताच मोठी देवयानी बाहेर पडली. पाठोपाठ ध्रुव आणि शुक्रही निघाले. सर्वात लहान रोहिणी मात्र एकटीच हळूवारपणे बाहेर पडली. आणि नालीत उतरुन माय-बापासमवेत भक्ष शोधण्यात गुंतली. सरिता त्यांच्या जवळपासच राहायची तर सागर थोडा दूर राहून अतीसावधपणे परिस्थितीवर लक्ष ठेवत होता. ज्यांना वय होऊनही जोडीदार मिळत नाही असे नर किंवा मादी एकटे असतात. ते मग कधी-कधी सागर-सरितेच्या

पिल्लांजवळ यायचा प्रयत्न करायचे. मात्र सागर-सरिता ताबडतोब त्यांच्यावर तुटून पडायचे. पळवून लावायचे. वानरं आणि हरणांच्या कळपातही असे प्रकार होत असतात.

काही वेळाने सूर्य पश्चिमेस कलू लागला. पिल्लांना परत पलीकडच्या मुक्कामाच्या ठिकाणी जाण्यासाठी सागर-सरितेच्या हालचाली सुरु झाल्या. एवढयात एक भुरकट रंगाची मांजर त्या परिसरात शिरली. सागराला दिसताच त्याने टि टि वीट, टि टि विट असा आवाज दिला आणि चारही भावंडं जागच्या जागी थबकली. सरिता मात्र आता जास्त सावध झाली. सतर्क झाली. सागराने पंधरा-वीस फुटावर येवून मांजरीवर हल्ला करण्यासाठी आक्रमक पवित्रा घेतला. परंतु चाणाक्ष मांजरीच्या ही बाब लक्षात येताच तीनेही काढता पाय घेतला.

सूर्य पूर्णपणे अस्तास गेला होता. अंधारछाया दाटू लागली. पिल्लांना पलीकडे नेण्याच्या तयारीत असलेली सरिता बेचैन झाली. थोडया अवधीतच सारे शांत झाले. पिल्लं ट्रीक् ट्रीक् असा झुडूपातून आवाज देवू लागले. पाठोपाठ सरितेने टि टि विट, टि टि असा हलकासा आवाज दिला आणि झुडूपात दडलेली चारही भावंडे बाहेर पडली. सरितेच्या मागे देवयानी, शुक्र, ध्रुव आणि रोहिणी तुरुतुरु

a

धावत ती पायवाट ओलांडू लागली. तीन-चार मिनीटातच ती मुक्कामाच्या जागी सुरक्षित जागी पोहचली. हे पाहून सागरही तिकडे परतला. सर्वकाही शांत झाले.

दोन महिन्यापेक्षा जास्त कालावधी झाला होता. सागर-सरिता मला कधीही अन्न शोधतांना दिसले नाहीत. त्यांची तहान भूक काय हरली असावी ! प्रथम अंडयांचं रक्षण. नंतर पिल्लांचं रक्षण यातच त्यांचा संपूर्ण वेळ जात होता. महत्वाची बाब म्हणजे अंडयातून पिल्लं बाहेर पडल्यापासून सागराने अनामिकेचाही नाद सोडून दिला होता. त्याचा संपूर्ण वेळ डोळयात तेल घालून पिल्लांच्या रक्षणातच जात होता. दिवसागणिक पिल्लांची वाढ होवू लागली. माय-बापाच्या देखरेखेखाली पिल्लं आता अन्नाच्या शोधात जमिनीवर आणि त्या दोन फुट रुंदीच्या नालीत अन्न मीळवू लागली होती. मात्र सागर-सरिताकडून काही सूचना आली की ती जागच्या जागी लपून बसायचे. सूर्योदयाबरोबर पिल्लं मायबाबासहीत अलीकडच्या नालीत उतरायची. दिवसभर अन्न खावून सूर्यास्तापूर्वी पलीकडच्या नालीत जायची. असा त्यांचा नित्यनेम सुरु होता. अन्न मिळविण्यासाठी या पिल्लांना सागर-सरिताला काहीच सांगावे लागले नाही. शिकवावे लागले नाही. परंतु शत्रुरुपात एखादे संकट आले तर मायबापापासून मिळालेल्या शिकवणीची काटेकोर अंमलबजावणी ही पिल्लं करीत होती. सुरक्षेचे धडे त्यांना क्षणोक्षणी

a

मिळत होते. याचा फायदा त्यांना आपल्या पुढील यशस्वी आयुष्यात होणार होता.

वैशाखी उन्हे आता जास्त तळपायला लागली होती. दिवसेंदिवस उष्णतामान 45 अंश डिग्री सेल्सीयसच्याही पुढे सरकत चालले होते. सूर्य डोक्यावर येण्यापूर्वी सागर-सरिताची पिल्लं पलीकडच्या नालीतील झुडूपाच्या सावलीत आराम करु लागले. मात्र उन्हे कलू लागली की परत अलीकडच्या नालीत येवून ते अन्न शोधू लागले. अशाच एका सांजप्रहरी एकाएकी नभ झाकाळून आलं. सोसाट्याचा वारा सुटला. वीजांचा कडकडाट होवू लागला. आणि काही वेळातच वादळी पाऊस सुरु झाला. उष्णतेनी तापलेली जमीन तृषार्थ झाली. मातीचा सुगंध चोहीकडे दरवळला. आसमंतात पसरु लागला. तासाभरात पाऊसही निघून गेला. रात्र झाली. सारं काही शांत झालं.

पहाट झाली. रोजच्या प्रमाणे पलीकडे असलेलं सागर-सरितेचं कुटूंब घराजवळच्या नालीत उतरलं. रात्री चिंब भिजलेल्या जमिनीतून आतील उष्णतेमुळे किडे-कीटकं वर येवू लागले. सागर-सरिताची देवयानी, ध्रुव, शुक्र आणि रोहिणी चारही पिल्लं त्यावर मनसोक्त ताव मारु लागली. कधी-कधी सरिताही त्यांचेबरोबर अन्न खाऊ लागली. खाटीक, काळी सुई, नाचरा, सातबाया, सुई, दयाळ, कोतवाल, बुलबुल, चिमण्या, भारव्दाज, मैना, वेडा राघू, खंडया इ. पक्ष्यांची झुंबड जमिनीतून वर

आलेल्या कीटकांवर ताव मारण्यास उडाली. एवढयात नभात शिक्रा टेहळणी करत गोल-गोल फिरत परिसरात आला. सरिताला त्याची त्वरीत चाहूल लागली. टि टि विट, टि टि विट असा ऊंच स्वरात तीने आवाज दिला. चारही पिल्लं क्षणार्धात नालीतील झुडूपात गायब झाले. काही वेळातच शिक्रा निघून गेला. मायच्या टि टि हलक्याशा आवाजाने पिल्लं परत बाहेर निघाली. तोच घरामागच्या नालीतून एक भुरकट रंगाची मांजर तेथे आली आणि नानाविध पाखरांच्या आवाजाचं एकच वादळ उठलं. मांजरीच्या डोक्यावर ते घोंघावू लागलं. चाणाक्ष मांजरीने पवित्रा बदलला. एक छलांग मारुन ती पाच फुटी भिंतीवरुन आत आली. पाखरं शांत झाली. आपआपल्या कामात गुंतली. निसर्गानं अचानक दिलेल्या मेजवाणीचा येथेच्छ समाचार घेवू लागली. पावसामुळं उकाडा वाढला. एकदा भल्या पहाटे एक सहा-सात फुटी धामण साप सागर-सरितेच्या घरट्याच्या परिसरात आला. नराच्या ही बाब चटकन लक्षात आली. सागर सापाच्या तोंडाजवळ तीन-चार फुटावर येवून आपले पंख पसरु लागला. सापाला समजावे की हे भक्ष्य आकाराने आपल्यापेक्षा मोठं आहे, असाच सागराचा प्रयत्न होता. जवळपास पाच-सात मिनीटं हा जीवघेणा संघर्ष सुरु होता. सापाच्या ही बाब लक्षात येताच त्यानेही त्या परिसरातून निघून जाणे पसंत केले. सागर-सरीतेच्या कुटूंबावर आलेलं भीषण संकट दूर झालं होतं. मीही ते दृश्य पाहून एक सुस्कारा सोडला.

जमिनीवर राहणाऱ्या पाखरांना फारसं उडता येत नाही. मग त्यांनी शत्रूपासून बचाव कसा करावा? या पक्ष्यांची घरटीही जमिनीवरच. इवलासा खड्डा केला की त्यात घातली अंडी, मग भक्षकांपासून रक्षण कसे करणार? काही पक्ष्यांच्या अंडयावर निसर्गानं कलाकुसरी केली. त्यामुळं त्यासभोवतालच्या जमिनीत ती बेमालूम लपून जातात. भक्ष्यकांच्या पटकन लक्षात येत नाहीत. पण तरी जमिनीवर अंडी, म्हणजे धोका जास्तच. टिटवी पक्षी हुशार आहे. समजा साप किंवा इतर शत्रू तिच्या अंडयाकडे येतांना दिसला की, ती लंगडल्याची, जखमी झाल्याची ऍक्टींग करते. भक्षकाला वाटते, अंडयासोबत मोठीही शिकार मिळणार. शत्रू तिच्या मागे जावू लागतो. घरट्यातील अंडयापासून दूर नेले की, उडून जातो ! शत्रूची फसगत होते.

घरट्यात अंडे दिल्यापासून ते उबवणे, पिल्लांना अन्न भरवणे, त्यांचे रक्षण करणे, त्यांना काय चांगलं काय वाईट, शत्रृ कोण? मित्र कोण? हे कार्य पिल्लांच्या पंखात बळ येईपर्यंत सागर-सरिता करत होते. या काळात ते दिवसरात्र सुरक्षेला अत्यंत महत्व देत होते. परिसरातील हलकीसी हालचालही त्यांच्या नजरेतून सुटत नव्हती. एखाद्या पक्ष्याचा आवाज असो, की एखाद्या प्राण्याचे आगमन असो त्यासाठी सागर-सरिता दोघेही लगेच सुरक्षात्मक पाऊल उचलण्यासाठी तयारीतच राहात होते.

अक्षय तृतीयेची पहाट झाली. सूर्याची कोवळी किरणं जमिनीवर उतरु लागली. सकाळी सकाळी सागर-सरिताची चारही पिल्लं रोजच्या प्रमाणे अन्न शोधायला लागली. नालीमध्ये चारही भावंडं किडे-कीटकं खात होती. सर्व काही शांत शांत सुरु होते. माय-बाप नेहमीप्रमाणे सुरक्षेच्यादृष्टीने सतर्क होतीच. अचानक एक डोमा (कावळा) त्या परिसरात आला. तारावर बसला. जमिनीवरच्या सर्वात लहान आणि नाजूक असलेल्या रोहिणीवर झडप घेणार तोच सागराने डोमकावळ्यावरर टिटिटिटि असा जोरदार आवाज करत हल्ला केला. त्याला दूरवर पिटाळून लावले. परंतु डोमा परत येवून अधिक आक्रमक होत होता. हे सर्व दृश्य पाहून चारही पिल्लं भयभीत झाली. झुडूपातूनच ते परिस्थितीचा कानोसा घेवू लागली. इकडे परिस्थितीचे गांर्भिर्य लक्षात घेता सागर-सरिता दोघेही

त्याच्या मागे लागले. कधी-कधी डोमा सागराच्या मागे लागत होता. मात्र सागर-सरिताचे आक्रमण अधिक तीव्र असल्याने त्याचा फारसा टिकाव लागत नव्हता. तरीही डोमा दूरवर जाऊन परत आला आणि तारावर बसून काँव काँव करु लागला. त्याचा आवाज ऐकून सोबती डुबाही तेथे पोहोचला. आता दोघेही सोबती काँव काँव काँव मोठयाने आवाज करु लागले. लगेच डोमा रोहिणीला उचलण्यासाठी झेपावू लागला. परत सागर-सरता दोघेही जीवाच्या आकांताने त्या दोघांवर तुटून पडले. आकाशात आणि जमिनीवर आक्रमण आणि बचाव अशी धूश्मचक्री सुरु झाली. काही वेळातच आपला टिकाव लागत नाही हे डोमा आणि डुबाच्या लक्षात येताच ते दोघेही तेथून निघून गेले. सागर-सरिताचा विजय झाला होता. जवळपास पंधरा-वीस मिनीटं हे थरार नाटय सुरु होते. काही वेळाने सरितेने हळूच टिक टिक टि टि आवाज केला आणि एक एक करता चारही भावंडं नालीकाठच्या झुडूपातून बाहेर पडू लागली. परत अन्न मिळवायच्या कामात गुंतली. शिकार आणि शिकारी यांच्यामधील जीवन-मृत्यूची लढाई पाहायला मिळाली होती. जीवनाने विजय मिळवला होता. मी त्या क्षणाचा साक्षीदार होतो. श्वास रोखून ते दृश्य मी अनुभवले होते.

a

पिल्लं लहान असतांना ती शत्रुला सहजासहजी दिसत नाहीत. परिसराच्या वातावरणात ती लहान असल्याने मिसळून जातात. परंतु ती जसजसी वाढू लागतात त्यांच्या हालचालीही वाढतात. माय-बापापासून चार पावलं दूर जातात. कदाचित त्यामुळेच ती शत्रूच्या नजरेत पडत असावी. आणि त्यामुळेच शत्रुचे हल्ले वाढू लागतात. शेवटी एक जीव दुसऱ्या जीवावर अवलंबून असल्याने “ जीवो जीवस्य जीवनम् “ हे तत्व लागू पडते. मात्र सागर-सरिताला आता आपल्या पिल्लांच्या रक्षणात डोळयात तेल घालून अधिक जागरुक राहाणे अत्यावश्यक झाले होते. कारण त्यांची बाळं आता मोठी – मोठी होवू लागली होती. पंख फडफायला लागली होती.

तीन आठवडयाची देवयानी, ध्रुव, शुक्र आणि रोहिणी सागर-सरिताच्या देखरेखीत मोठी होवू लागली. ही चारही भावंडं दिवसभर अन्न मिळवू लागली होती. तेही रखरखत्या उन्हात. देवयानी तर आता हितभर उंचीची झाली होती. आई सरीतेच्या खांद्याएवढी ती दिसू लागली. सोबत ध्रुव, शुक्र हेही झपाट्याने वाढू लागली. अन्न शोधायच्या धावपळीत ती कधी-कधी पंखांची उघडझापही करत होती. सर्वात लहान रोहिणी मात्र या तीनही भावंडांच्या शरीरापेक्षा बरीच लहान दिसत होती. इतर तीन भावंडांपेक्षा अवघ्या तीन तासाने जन्मलेल्या रोहिणीची ही अवस्था. त्यामुळे प्रत्येक कामात ती काहीशी मागेच राहायची.

a

मायबापाने दिलेल्या सूचनांचे चारही भावंडं काटेकोर पालन करु लागले होते. धोक्याचा आवाज आला की क्षणार्धात ती अंतर्धान पावल्यासारखे गायब व्हायचे. आणि धोका टळल्याची सूचना मिळाली की पटकन बाहेर निघून आपआपल्या कामात गुंतून जायचे. सागर-सरिता दोघेही त्यांच्या सुरक्षिततेत अजितबात कसर सोडत नव्हते. पिल्लं आता मोठी होवू लागल्याने या नालीतून त्या नालीत आणि त्या नालीतून पलीकडच्या नालीत अन्न शोधायची. यावेळी सरिता मात्र त्यांचेसोबत राहायची. तर सागर दूरुन चोहिकडे नजर ठेवायचा. तळपत्या उन्हात सरिता घराजवळच्या नालीच्या काठावर असलेल्या एका दहा-बारा फुट उंचीच्या बाभळीच्या सावलीत सतत उभी राहायची. सुरक्षेसाठी दोघेही माय-बाप दिवस-रात्र सजग असायची. स्वत: मात्र ते अजूनही पोटाकडे फारसे लक्ष देत नव्हते. केवळ देवयानी, ध्रुव, शुक्र आणि रोहिणी यांची सुरक्षा हा एकमेव उद्येश त्यांचा होता. तो ते डोळयात तेल घालून पार पाडत होते.

ग्रीष्माची उन्हे आता तळपायला लागली होती. सकाळी नऊ वाजताच अंगाला चटके लागत होते. सागर-सरितेची देवयानी, ध्रुव, शुक्र आणि रोहिणी ही बाळं जवळपास एक महिन्याची झाली होती. ब्राम्हणी मैनेएवढी ती दिसू लागली. त्यामुळे अन्न मिळविण्यासाठी त्यांचे क्षेत्रही विस्तारले होते. माय-बापापासून पिल्लं काहीशी दूर जावून अन्न शोधत होती. पोट भरल्यावर ही पिल्लं आपले पंख चोचीने साफ करणे, पंखांची

a

हळूवार उघडझाप करणे इ.कामे करु लागली होती. त्यासोबत माय-बापापासून एक महिन्यापासून यशस्वी जीवन जगण्यासाठी मिळालेले धडे यामुळे त्यांनी शत्रुपासून सुरक्षित कसे राहावे याचे ज्ञान अवगत झाले होते. मैना, भोरी, मुनिया, चिमण्या यांचेसोबत ही पिल्लंही आता मिसळू लागली होती. कारण शत्रु कोण आणि मित्र कोण याची ओळख आता त्यांना झाली होती. डोक्यावरच्या निळया नभातून जाणाऱ्या एखाद्या शत्रुची जमिनीवरची सावलीही या पिल्लांच्या आता नजरेतून सुटत नव्हती. ताबडतोब ही बाळं सुरक्षिततेचा पवित्रा घेत असत. त्यांच्या या वागणूकीमुळे सागर-सरिता थोडे फार निश्चिंत वाटत होते. त्यांना थोडी उसंत मिळत होती. त्यामुळे कधी-कधी सागर टिर्रर्रर्रर्रsssअसा आवाज करत सरितेशी मीलनाची इच्छा प्रकट करत होता. मात्र सरिता त्याला प्रतिसाद देत नव्हती. कारण बाळं अद्याप लहानच होती. त्यामुळे सागर जास्त मनावर न घेता सुरक्षिततेसाठी पिल्लांकडे लक्ष केंद्रीत करायचा. तसेही पक्ष्यांमध्ये जबरदस्ती हा गुण नसतोच. मानव सोडून इतर कुठलाही प्राणी जबरदस्ती हा प्रकार करीत नाहीत.

अंदाजे चार इंच उंचीच्या बारीक पिवळया पायावर मूठभर आकाराची पिल्लांची हालचाल मला मात्र अचंबीत करीत राहायची. जीवनात क्षणाक्षणाचं महत्व किती आहे याची जाणीव त्यांच्या जीवन कार्यातून होत राहायची. गेल्या तीन-चार महिन्यापासून मी ते सतत

a

अनुभवत होतो. वेड लागल्यासारखं. उठता-बसता आणि झोपीतही मला सागर-सरिताचं अख्खं कुटूंब दिसायचं.

सागर-सरितेची पिल्लं जसजशी दिवसेंदिवस वाढू लागली तसतसी त्यांच्या मायबापाला थोडीसी उसंत मिळू लागली. देवयानी, ध्रुव, शुक्र आणि रोहिणी आता अन्नासाठी आसपासचा परिसर भटकू लागले. वाढत्या शरीराप्रमाणे त्यांना अन्नही जास्त लागू लागले. दिवसरात्र ही बाळं अन्न शोधू लागली.

ग्रीष्माची पहाट उगवली. मी रोजच्याप्रमाणे घराच्या गच्चीवर निरीक्षणासाठी जावून बसलो. नालीच्या काठावर सरिता एकटीच हळू आवाजात टिक टिक करत उभी होती. चालतांना ती थोडी लंगडत चालत होती. उजवा पाय ती पुर्णपणे जमिनीवर टेकवू शकत नव्हती. माझ्या मनात शंकेने घर केले. कारण आजूबाजूला पिल्लंही दिसत नव्हती. बऱ्याच प्रयत्नानंतर एकटा ध्रुव नालीच्या काठावरील एका वनस्पतिच्या झुडूपात बसलेला दिसला.. दुर्बिनीणे मी सारा परिसर शोधून काढला परंतु देवयानी, शुक्र आणि रोहिणी काही केल्या दिसत नव्हती. अन्नाच्या शोधात ज्या - ज्या भागात सागर-सरितेचं कुटूंब गेल्या दोन महिन्यापासून भटकत होतं. ती सर्व ठिकाणं मी शोधली. परंतु तीनही बाळं मला दिसली नाहीत. मला वाटलं आपलं शोधकार्य कमी पडलं असावं म्हणून मी आणखी दोन

a

दिवस सकाळ-संध्याकाळ ती बारीक नजरेने शोधत होतो. परंतु ध्रुवाशिवाय कुणीच दिसलं नाही. फक्त सागर-सरिता आणि ध्रुव दिसायचे.

मला आठवते दोन दिवसापूर्वी मध्यरात्री सागर-सरितेचा आकांत ऐकू आला होता. रोजच्याप्रमाणे एखादा शत्रु त्या परिसरात आला असावा. त्याला हुसकावून लावण्यासाठी आणि पिल्लांच्या रक्षणासाठी केलेला तो जीवघेणा प्रयत्न असावा. परंतु दुसऱ्या दिवसापासून सागर-सरितेचे एकट्या ध्रृवासोबत दिसणे म्हणजे देवयानी, शुक्र आणि रोहिणीची शिकार करण्यात शिकारी यशस्वी झाला होता. शत्रूच्या त्या हल्ल्यात पिल्लांना वाचवण्याच्या झटापटीत सरितेच्या एका पायावर शत्रूने वार केला असावा आणि म्हणूनच ती लंगडत होती. “ जीवो जीवस्य जीवनम “ याची पुन्हा प्रचीती आली होती. सागर-सरितेच्या पिल्लांचे जाणे माझ्यासाठी दु:खदायक असले तरी एक जीव दुसऱ्या जीवावर अवलंबून आहे हा निसर्गाचा नियम मी अनेक वर्षाच्या वन्यजीव निरीक्षणात अनुभवला होता. प्रतिकूल परिस्थितीत जो स्वत:च्या अस्तित्वासाठी संघर्ष करतो तोच यशस्वी होतो हासुध्दा निसर्गाचाच नियम आहे.

रोज सागर-सरितेच्या रक्षणात एकटा ध्रुव हळूहळू वाढत होता. सहावरुन हे कुटूंब आता अवघ्या तीनवर आले होते. केवळ ध्रुवच आता सागर-सरितेची एकमेव आशा होता. कारण पक्ष्यांना दु:ख ही गोष्ट माहित नसते. सागर-सरितेची तीन पिल्लं शत्रुंने उचलली म्हणून ते शोक करीत

a

बसले नाहीत. पक्षी जे संपले त्याकडे वळून पाहात नाहीत. भूतकाळाकडे ती लक्ष देत नाही. मात्र पुढे काय? यादृष्टीने ते अधिक जागरुक झालेले असतात. कारण प्रत्येक संकटावर, प्रत्येक प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करुन आपलं जीवन जगणे आणि वंश वाढविणे हाच त्यांच्यात उद्येश असतो. सागर-सरितेचा ध्रुव पूर्णपणे मोठा होईस्तव त्याचे डोळयात तेल घालून रक्षण करणे हा एकमेव उद्येश ध्रुवच्या मातापित्याकडे मला दिसत होता.

ध्रृव जसजसा वाढू लागला तसतसे तो वेळोवेळी पंखांची उघडझापही करु लागला. पंखांच्या बळावर तो कधीकधी दोन-तीन फुटाएवढी उड्डाणही भरत होता. एखाद्या वेळेस आईसमोर येवून आपले पंख पसरवून “ आई ! बघ, मी आता मोठा झालो आहे” असं सागण्याचाही त्याचा प्रयत्न असावा. असे असले तरी मात्र सागर-सरिता त्याच्या रक्षणात अधिक सतर्क झाले होते. सरिताचे सुरक्षाकडे त्याचेभोवती चोवीस तासही राहात होते. मात्र पिता सागर आता काहीसा बाहेर भटकायला लागला होता. सरितेची संकटाची सूचना आली की तो असेल तेथून तसाच आवाज करत परत यायचा. कारण शिक्रा, मांजर, कावळे, भारव्दाज इ. शिकारी पक्ष्यांकडून ध्रृवबाळाला अजूनही धोका होता.

सागर-सरिता आणि ध्रुव ज्या भागात असतात तेथे मधूनमधून एक टिटवी येते. सागर-सरिता दोघेही टिवीटिविट, टिविटीविट असा मोठयाने आवाज करत तीला पळवून लावतात. या काळात सर्वत्र टिटव्यांचा विणीचा हंगाम सुरु असतो. घरट्यात कुणाचे अंडी असतात तर कुणाचे पिल्लं असतात. ही अनामिका ज्या-ज्या भागात जाते तेथे तीला हुसकावून लावण्यासाठी गोंधळ होतो. मला वाटते ही अनामिका म्हणजे जिचे वय होवूनही तीला आयुष्यात अद्यापही जोडीदार मिळाला नसतो अशी असावी. ती बिचारी जाईल तेथे तिच्या मागे पळवून लावायला सर्व लागतात. कदाचित मायेची ममता कशी असावी याचा अनुभव

घेण्यासाठी ती सतत भटकत असावी. अरण्य तपस्वी मारुती चितमपल्ली यांचे भाषेत सांगायचे झाल्यास ती “ मुकणी टिटवी “ असावी. (ज्या मोराला वय होवूनही पिसारा येत नाही तो मोर म्हणजे “मुकना मोर” आणि हत्तीचे वय होवूनही ज्या नरहत्तीला दात येत नाही असा हत्ती म्हणजे “ मुकणा हत्ती “ असा उल्लेख त्यांच्या पुस्तकात आहे.) असाच काहीसा हा प्रकार असावा.

आणखी एक रविवार उजाडला. मला सुट्टी असल्यामुळे भल्या पहाटेपासूनच गच्चीवर जावून बसलो. सागर-सरिता दोघेही नालीच्या दोन्ही काठावर होतेच. मात्र त्यांची फारसी हालचाल दिसत नव्हती. मी दुर्बिनितून ध्रृव शोधत होतो. सरिता नालीकडे करुन नजरेने बघून हळूहळू टिवट् टिव्ट् आवाज करत होती. ती विचलीत झाल्यासारखी वाटत होती. संपूर्ण नालीत आणि अवतीभोवती मी निरीक्षण केलं. परंतु ध्रृव काही केल्या दिसेना. बराच वेळ मी एकसारखा त्याचा शोध घेतला. परंतु व्यर्थ. मला ध्रृवच्या बऱ्यावाईटाची पुसटशी शंका आली. तरी मनाला खात्री पटेना. अचानक ध्रृव चक्क आपल्या पंखांनी उडत आला. सागर-सरितेच्या पुढयात येवून उतरला. तीघंही विविध आवाज काढून आनंद व्यक्त करु लागले. कीती सुंदर तो क्षण होता. आई सरितेनी त्याला चोचीने चाचपडले. सावलीत येवून आराम करु लागले. मीही तळपत्या उन्हाच्या काहीलीमुळे परत फिरलो.

सूर्यास्ताला काही अवधी शिल्लक होता. नालीच्या काठावर सरिता एकटीच होती. तीची हालचालही सकाळसारखीच होती. अधूनमधून नालीकडे ती ध्रृवाला आवाज देत होती. एवढयात माझं लक्ष नालीच्या पलीकडे अवघ्या वीस फुटावर गेलं. सागरने नवीन घरट्यासाठी केलेल्या खड्डयात तो बसला होता. पायाने घरटं मोठं करुन त्यात पोट घासत होता. पायाने मातीही फेकत होता. अधूनमधून आजूबाजूचे मातीचे लहान – लहान दगडंही तो टाकत होता. दोन दिवसापूर्वीचे ध्रृवाच्या रक्षणात जीव ओतणारे माय-बाप आज कसे शांत शांत वाटत होते. एवढयात नालीच्या पलीकडून एक पिवळसर रंगाचा दोन-तीन हात लांबीचा “ गवत्या “ साप सळसळ करत नालीत उतरला. सरितेला तो दिसला. सापाला पाहून ती अधिक सतर्क झाली.टिवट् टिवट आवाज करायला लागली. तो साप नालीतील एका लहानशा झुडूपात घुसला. सरिता आता नालीच्या अलीकडून-पलीकडून त्या झुडूपात नजर ठेवून हालचाल करत होती. एवढयात अलीकडून तीस-चाळीस फुटावरुन एका काळया मांजरेच्या नजरेत तो साप पडला. तीने लगेच सापापासूनचे अंतर कमी केले. साप होता त्या झुडूपाजवळ मांजर गेली. सापाचे आणि मांजरीचे अंतर असावे तीन-चार फुटाचे. मांजरीने आक्रमक पवित्रा घेतला. आपले सर्व शरीर फुगवले. अंगावरचे केस ताठरले. शेपटी झुबकेदार होवून वर केली. आंगठया एवढया जाडीची शेपटी बारीक मनगटाएवढी झाली. मिशाही

ताठ झाल्या. त्याचेकडे पाहून विशिष्ट आवाज करु लागली. सापही नालीतून फुस्स् असा फुत्कार देवू लागला. तीन-चार मिनिटं हा खेळ चालू होता. बाजूला सावधपणे उभे असलेले सागर-सरिताही ते जवळून पाहात होती. एवढयात साप नालीतील त्या झुडूपात शिरला. दडून बसला. मांजर त्याला सर्व प्रयत्नाने शोधत होती. परंतु चंचल, चपळ सापाने आतमध्ये पक्की दडी मारली होती. मांजरीने शोध घेतला पण नालीकाठच्या झुडूपांमुळे साप काही केल्या तिच्या शिकारीच्या टप्प्यात आला नाही. कदाचित शिकार मोठी असल्याने चाणाक्ष मांजरीने विचारपूर्वक माघार घेतली असावी. म्हणून ती पलीकडच्या घराच्या पाच फुट उंचीच्या भींतीवर चढून पलीकडे पसार झाली. सारे सारे शांत झाले.

दिवसामागून दिवस जात होते. ध्रृव तीन महिन्याचा झाला होता. हळूहळू तरुणाईकडे त्याची वाटचाल सुरु झाल्यासारखे वाटत होते. माय-बापाला सोडून तो आता दिवसभर राहू लागला. सांज होण्यापूर्वी मात्र सागर-सरितेजवळ परत येत होता. पुढे हळूहळू त्यातही खंड पडू लागला. मात्र अधेमध्ये तो ध्रृव ताऱ्यासारखा अवतरायचा. नभातून भरारी घेवून जमिनीवर उतरायचा. आपल्या जन्मस्थळावरुन उडतांना विशिष्ट आवाज करायचा. सागर-सरिता त्याला तसाच प्रतिसाद द्यायचे. त्यांना आपलं बाळ आता बाळ राहिलं नाही हे लक्षात आलं होतं. काही दिवसांनी परत तो एकदा त्यांना भेटायला आला. मात्र नंतर त्याने जी शेवटची उड्डाण भ्रली ते आपलं नवीन विश्व निर्माण करण्यासाठी. स्वत:चं अस्तित्व निर्माण करण्यासाठी. कदाचित नवीन जोडीदारीण शोधून आपल्यातील जणूकं तीला देण्यासाठी, एका नवीन जगात प्रवेश करण्यासाठी त्याचं हे उड्डाण असावं. जे प्राणीमात्रात सर्वत्र दिसून येते.

निसर्गसृष्टी आपलं अस्तित्व टिकवून ठेवण्यासाठी, समतोल साधण्यासाठी प्रत्येक सजीवाकडून हे वंशवेल वाढीचं कार्य करुन घेत असावा. जीवन-मृत्यू हा तर या निसर्गचक्राचा एक भाग आहे. तो निसर्गाचाच समतोल साधण्यासाठी हे सर्व घडवून आणत असावा.

a

एक दिवस रोजच्या प्रमाणे सूर्यास्त होवू लागला होता. एवढयात पलीकडच्या काठावर बसलेला सागर अलीकडे सरितेजवळ आला. मान खाली घालून टिर्र्र्र्रsss आवाज करु लागला. त्याची ही विणवणी होती समागम करण्यासाठीची. सरिता त्याचे पुढयात आली. सागर तिच्या वर चढला. पंख फडफडले आणि पुन्हा एका नवीन वीणेच्या हंगामाला सुरुवात झाली असावी. सागर-सरितेचे पहिले मिलन झाले. सूर्यास्त हा आपल्यासाठी सूर्यास्त जरी वाटत असला तरी तो एका पृथ्वीवरील एका विशिष्ट ठिकाणासाठी सूर्योदय असतो. सागर-सरितेने नवनिर्माणासाठी पुन्हा सुरुवात केली होती. पक्षी तसेही मानवाप्रमाणे संकट कोसळल्यावर त्याचे दु:ख करत बसत नाही. मागे वळून पाहात नाहीत. ताबडतोब पुढच्या तयारीला ते लागतात. सरितेने सागरास मीलनास परवानगी दिली होती. कारण पिल्लं मोठी होईपर्यंत पक्षी दुसऱ्या वीणेची तयारी कधीच करत नाहीत. मला वाटते, टिटवीच्या पिल्लांना असंख्य शत्रु असल्याने त्यांची पिल्लं जीवंत राहाण्याचे प्रमाण कमी असावे. म्हणूनच टिटवी मादी एकावेळी चार-चार पिल्लांना जन्म देत असावी. कदाचित ही व्यवस्था निसर्गानेच करुन ठेवली असावी. शेवटी निसर्गाचे संतुलन निसर्गच ठेवतो. उत्पत्ती, वाढ, विनाश आणि विनाशातून परत निर्मिती हे सुष्टीचक्र सुरुच राहाणार आहे. कारण प्रत्येक सजीवाचे कुळं टिकणे हे पृथ्वीरक्षणासाठी

a

तेवढेच आवश्यक आहे. मानवानेसुध्दा आपण या निसर्गाचा एक घटक आहे याची जाण ठेवली पाहिजे. प्रत्येकाने प्रत्येकाचा आदर केला पाहिजे.

ज्येष्ठाचा प्रारंभ झाला होता. एक दिवस पहाटे टिटवी पक्ष्यांच्या आठ-दहा नर-मादीच्या जोडया एका ठिकाणी जमल्या. टिsटिsटिsटिव टिव आवाजाने परिसर भारुन गेला होता. माद्या एकमेकींवर तुटून पडत होत्या. ऊंच उडून झडपा घालीत होत्या. यावेळी माद्या माद्यांवर तर नर नरांवर झडपा घालीत होते. जवळपास दहा-बारा मिनिटं पाच-सात मिनिटं त्यांचं हे नाटय सुरु होतं. कदाचित जोडीदार निवडण्यासाठी हा प्रकार असावा. तसेच परक्या जोडयांना हुसकावून लावण्यासाठी हे सर्व नाटय घडत असावं. त्यानंतर नर-मादीच्या तेथे आलेल्या जोडया परत निघून गेल्या. माझ्या मते आश्रयस्थानाच्या हक्कासाठी हा प्रकार होत असावा.

अधिवासाकरिता सागर-सरितेच्या जोडीने इतरांशी केलेले भांडणं हेसुध्दा मी याच हंगामात अनुभवले आहे. सागर-सरितेचा पहिला विणीचा हंगाम पूर्णपणे संपला होता. दुसऱ्या हंगामाच्या मीलनाला नुकतीच सुरुवात झाली होती. एवढयात एक टिटवीची जोडी त्या परिसरात आली. आपल्या अधिवासात परक्या जोडीचा हस्तक्षेप सरितेला सहन झाला नाही. तीने लगेच आक्रमक पवित्रा घेतला. जमिनीवर बसलेल्या परक्या मादीवर ती झडप घालू लागली. ती मादी याक्षणी जमिनीवर पाय दुमडून, पोट टेकऊन, मान जमिनीवर ठेवून सरितेचा हल्ला परतवून लावत होती.

a

बराच वेळ हा गोंधळ सुरु होता. मात्र परक्या मादीच्या ही बाब लक्षात आली आणि ती आल्या मार्गाने परत निघून गेली. सरिताही शांत झाली. सागर मात्र हे सर्व शांतपणे पाहात होता.

a

सागर-सरितेच्या एकसारख्या वर्षभराच्या माझ्या निरीक्षणानुसार फेब्रुवारीच्या प्रारंभापासून पुढे जवळपास चाळीस दिवसाचा त्यांचा मिलनाचा कार्यक्रम सुरु होता. तत्पूर्वी अंडे देण्यासाठी तीन-चार घरटे नर-मादी दोघांनीही बनविली. मात्र त्यातून एकाच घरट्याची निवड अंडी देण्यासाठी केली. त्यानंतर अंडे देण्याचा कार्यक्रम. दोघेही अंडे उबवण्याचे काम करतात. मात्र मादी जास्त वेळ अंडयावर बसून असते. घरट्यात अंडे दिल्यापासून तीस दिवसानंतर अंडयातून पिल्लं बाहेर आली होती. सर्वात महत्वाची बाब म्हणजे इतर पक्ष्यांप्रमाणे टिटवी आपल्या पिल्लांना अन्न भरवत नाही. त्यांची पिल्लं जन्म झाल्यानंतर प्रथम पावलाबरोबर काही क्षणातच स्वत:चं अन्न स्वत:च मिळवू लागली. त्यानंतर माय-बापाच्या आज्ञेचं कटाक्षानं पालनही करु लागली. पंधरा दिवसातच दोनशे फुटाच्या अंतरावर असलेल्या अलीकडच्या आणि पलीकडच्या नालीत वेळावेळाने येरझारा घालू लागली. हळूहळू चांगल्या, वाईट गोष्टीची ओळख होवू लागली. आपलं रक्षण आपण कसं करावं हे शिकू लागली. एक महिन्यातच पंखांची उघडझाप करुन उड्डाण घेण्याचा प्रयत्न करत होती. टिटवीच्या जीवनात बहुतेक एकच जोडीदार आयुष्यभर राहात असावा. कारण जसजसी पिल्लं मोठी व्हायला लागतात तसतसा नर आहे त्या मादीशी समागमासाठी पुन्हा प्रयत्न करत होता. मात्र मादी अजिबात प्रतिसाद देत नव्हती. कारण पिल्लं पुर्णपणे मोठी झाली नव्हती.

पिल्लांच्या पंखात बळ आलं की ते आपआपला जोडीदार मिळवतात. त्यानंतरच माय-बाप नवीन वीणेसाठी तयार होतात. हे सर्व होत असतांना ज्या घरट्यात पिल्लांचा जन्म झाला, ज्या घरट्यात मादीचे जवळपास साठ दिवस वास्तव्य होते त्या घरट्याकडे नर-मादीने शेवटच्या पिल्लाचा जन्म झाल्यानंतर परत कधी ढुंकूणही पाहिले नाही. आपल्या अधिवासावर परक्या जोडीने आक्रमण करु नये यासाठी नर-मादी दोघेही कायम त्या परिसरातील आपल्या आश्रयस्थानाचं रक्षण करतात. टिटवी पक्ष्यांच्या दिवसरात्र सजग राहण्याच्या वृत्तीमुळं जमिनीवर राहाणारे इतर पक्षी सतर्क होवून आपल्या कुळांची वाढ व संरक्षण अधिक चांगल्या प्रकारे करु शकतात. टिटवी सारखे जमिनीवर राहाणारे पक्षी यांना काही नैसर्गिक मर्यादा असल्याने शत्रूच्या हालचाली चटकन लक्षात याव्या म्हणून त्यांची श्रवणकेंद्रे अतिशय शक्तीशाली असतात. त्यामुळे सुक्ष्म हालचालीही त्यांच्या नजनेतून सुटत नाही. नभात कृष्णमेघांचे आगमन होवू लागले.

भगवान वेद व्यासांनी लिहिलेल्या श्रीमद्भागतात अवधूतोपाख्यान यात अवधूत दत्तात्रयांनी निसर्गातील चोवीस गुरुंपासून शिकवण घेतली, असा उल्लेख आहे. त्या चोवीस गुरुंमध्ये एक टिटवी पक्षी आहे. माणसांना जी वस्तू आवडते, तिचा साठा करणे त्याच्या दु:खाला कारणीभूत ठरते, हे ओळखून जो साठवण करत नाही तो अपार आनंदाचा अनुभव घेतो. मांसाचा तुकडा चोचीत धरलेल्या कुरर (टिटवी पक्ष्यावर)

स्वत:जवळ मांस नसलेले दुसरे पक्षी तुटून पडले. त्याने मांसाचा तुकडा फेकून दिला तो सुखी झाला. (संग्रह करणे, हे संकटाचे मूळ आहे, ही शिकवण कुरराकडून घ्यावी.)

टिटवी या पक्ष्याचे एकूण सहा प्रकार आहेत. डॉ.सालिम अली आणि लईक फतेहअली यांच्या रा.वि.सोवनी यांनी अनुवाद केलेल्या " भारतीय पक्षी "या पुस्तकात दिल्याप्रमाणे पुढील वर्णन केले आहे. 1. लाल गाठीची टिटवी (red wattled lapwing) शास्त्रीय नाव (vanellus indicus) – ही भारतीय जात सर्वपरिचीत आहे. चितूर पक्ष्याच्या आकाराचा हा पक्षी वरुन ब्रॉँझ-तपकिरी, खालून पांढरा, छाती, डोके आणि मान काळी व डोळयाजवळ पुढे किरमिजी रंगाची मांसल गाठण (wattle) असणारा असतो. डोळयांमागून निघालेला पांढरा पट्टा खाली मानेवरुन येवून खालच्या पांढऱ्या भागाला मिळतो. माळरान, नांगरलेली शेते, चराऊ रान हया प्रदेशामधील तळयाजवळ असलेल्या ओलसर दमट भागात हया पक्ष्यांच्या जोडया व तीनचार विखुरलेले गट असतात. छोट्या छोट्या उडया मारीत टिटवीच्या विशिष्ट पध्दतीने चोचीने टिपत हे पक्षी फिरतात. चोच जमिनीकडे करुन हे पक्षी भक्ष्य शोधतात. दिवसा व रात्री हे पक्षी चांगले जागे व उद्योगी असतात. ते अतिशय सावध राहातात व त्यामुळे त्यांच्या प्रांतात एखादा माणूस किंवा जनावर आले तर ते क्षुब्ध होऊन आवाज काढतात. " डिड-यी-डू-इट" किंवा " पिटी-टु-डू-इट"

a

अशा प्रकारचा आवाज प्रसंगाप्रमाणे दोन वेळा किंवा अनेक वेळा काढतात. टिटवीचा हा आवाज सर्वश्रुत आहे. पिलांवर किंवा घरट्यावर संकट आले तर क्षुब्ध झालेली मातापिता आक्रमकाच्या डोक्याजवळून रागारागाने जोरात आवाज करीत व उडत त्याला मारण्याच्या पवित्र्याने झेप घेतात. पंखांची मुद्याम हालचाल करुन ते संथ उडतात. थोडयाच अंतरावर उतरुन ते काही पावले पळत जातात. जमिनीवर केलेला उथळ खड्डा म्हणजे हयांचे घरटे. त्यात काही वेळा वाळूचे दगड आढळतात. आटून गेलेली तळी व तापलेली निकस जमीन ही त्यांची घरटी बांधण्याची आवडती ठिकाणे आहेत. काही वेळा घरांच्या सपाट कॉंक्रीट छपरावर किंवा रुळालगतच्या दगडांमधूनही त्यंची घरटी असल्याची नोंद आहे. मादी 3 किंवा 4 अंडी घालते. अंडयांचा रंग राखट तपकिरी असून त्यावर काळपट रंगाचे ठिपके असतात. त्यांचा किंवा पिलांचा रंग सभोवतालच्या रंगाशी इतका जुळणरा असतो की आपल्याला अगदी जवळचा पक्षीसुध्दा ओळखू येत नाही. 2. पिवळया गाठीची टिटवी (yellow wattled lapwing) – वरुन करडा रंग, डोक्यावर काळी टोपी, मस्तकापासून चोच ते नाकाखाली पिवळी गाठ आणि पाय पिवळया रंगाचे असते.

3.नदीकाठची टिटवी (River lapwing) –हिचे डोके , चोच ते गळयापर्यंत काळया रंगाचे असते. डोळे काळया रंगाचे असून वरुन संपूर्ण करडा रंग तर पंखांची किनार काळी असते. पाय संपूर्ण काळया रंगाचे

a

असते. डोक्यावरची काळी टोपी चातक पक्ष्यासारखी पिसोरी असते. 4.पांढऱ्या शेपटीची टिटवी (whitetailed lapwing) –डोक्यापासून संपूर्ण शरीर तांबट-पांढऱ्या रंगाचे असते. तर चोच काळया रंगाची असून डोळे तांबसर असतात. पाय पिवळया रंगाचे असतात. 5. हिरव्या डोक्याची टिटवी (Grey headed lapwing) – वरुन संपूर्ण करडा रंग असतो. संपूर्ण डोके हिरवट-राखी रंगाचे असते. डोळे पिवळसर रंगाचे असून चोच पिवळया रंगाची असते. टोकावर चोच काळया रंगाची असते. गळयाच्या खाली छातीजवळ काळसर पट्टा असतो. पाय पिवळया रंगाचे असून पोट पांढऱ्या रंगाचे असते. 6.संघचारी टिटवी (sociable lapwing) –शरीराने संपूर्ण करडा-पांढरा रंग असून डोक्यावरची टोपी करडया रंगाची असते. डोळे काळया रंगाचे असून चोच काळी असते. तर गळयापासून छातीपर्यंत पांढऱ्या – करडया रंगाच्या लहान रेषा असतात. पाय संपूर्ण काळया रंगाचे असते.

“भारतीय पक्षी” या पुस्तकात पुढे सांगितले आहे की, पिलांचे पोषण करणे हा सर्व पक्ष्यांचा एक मोठा जिकिरीचा व धडपडीचा वार्षिक व्यवसाय असतो. लांब अंतरावर स्थलांतर करणाऱ्या पक्ष्यांना तर घरटी बांधण्यापूर्वी अनेक अडचणींना व संकटांना तोंड द्यावे लागते. घरटी बांधणाऱ्या पक्ष्यांच्या कुटंबाची परिस्थिती तर आक्रम्य (vulncerable) असते व त्यामुळेच त्यांना सभोवतालच्या परिस्थितीपासून शक्य तेवढे जास्त संरक्षण घ्यावे लागते. घरटे लपवू शकेल असा आसरा असावा लागतो. घरटे तयार करण्यासाठी सामान असावे लागते. त्यांना प्रथम अंडयांसाठी व नंतर पिलांसाठी उबदार हवा लागते. पिलांसाठी भरपूर अन्नसाठा लागतो आणि अन्न शोधण्यासाठी दीर्घकाल प्रकाश देणारे दिवस असावे लागतात. सर्वात महत्वाची गोष्ट म्हणजे अन्नपुरवठा. पक्षी अन्नपुरवठा भरपूर असेल अशाच वेळी आपली घरटी बांधण्याचा काळ निवडतात. मग त्यावेळी इतर काही अडचणी असल्या तरी त्याची ते पर्वा करीत नाहीत. ज्या सुमारास अळयांचे आणि कीटकांचे जे अमाप पीक येते त्यापुढे हया पक्ष्यांना दुसऱ्या इतर गोष्टीची तमा नसते. थंड प्रदेशातील पक्षी वसंत ऋतूत आणि उन्हाळयात पुनरुत्पादनाचे कार्य करतात. कारण त्या मोसमातील हवा सुखकारक असते. आपल्या येथेही निरनिराळया जातीचे पक्षी निरनिराळया वेळी घरटी बांधतात. ही वेळ त्यांच्या आवडीचे किडे किंवा अळया जव्हा भरपूर असतात त्या सुमाराची असते.

a

अन्नाचा साठा भरपूर आहे व सभोवतालची परिस्थितीही प्रतिकूल नाही अशा वेळीच प्रत्येक प्रजाती आपली वीण घालत असते. पुनरुत्पादनासाठी लागणारी शारीरिक तयारी हया हंगामाच्या सुमारास पूर्ण होत असते. त्यांना न आवडणारी परिस्थिती असेल तर पुनरुत्पादन न करणारे पक्षी पुष्कळ आहेत. कच्छच्या रणात पावसाळयानंतर वीण घालणारा रोहित पक्षी योग्य परिस्थिती येण्याची वाट पाहात असतो. काही वर्षी पाऊस अतिशय झाला किंवा अवर्षण झाले तर हा पक्षी घरटे बांधत नाही.

निरनिराळया जातींच्या पक्ष्यांमधील अंडी उबविणे व पिलांचे पोषण करणे ही कामे आईबापाकडे वेगवेगळया प्रमाणात वाटलेली असतात. काही पक्ष्यांत हया कामाची समान वाटणी असते. काही पक्ष्यांमध्ये हे काम बऱ्याच अंशी मादीकडे असते तर पाणलाव (Snipe) आणि जलकपोत (Jacana) हया पक्ष्यांमधील नराकडेच सर्व गृहकृत्ये सोपविलेली असतात. कोणत्याही प्रकारात पिलांच्या जनकांना खूपच कष्ट करावे लागतात हे मात्र खरे. आपल्या जीवनाच्या पहिल्या काही दिवसात पिले रोज आपल्या वजनाच्या दुप्पट भाराचे अन्न खातात असा अंदाज करण्यात आला आहे. वास्तविक त्यांची वाढ फार झपट्याने होत असते. परंतु त्यांच्या सुरवातिच्या दिवसांत मात्र त्यांना फार मोठया प्रमाणात अन्न पुरवावे लागते. दिवस उजाडल्यापासून मावळेपर्यंत अन्नासाठी अनंत

फेऱ्या मारुन आईबाप पिलांना भरवीत असतात. तरीसुध्दा अंडयातून बाहेर पडल्यानंतरच्या पहिल्या आठवडयाच्या काळात हया पिलांची तृप्ती मात्र कधीच होत नाही.

जोडी जमली की पाखरे आपले घरटे स्वत:च तयार करतात. घरटे बांधतांना काही पक्षी गातात, नाचतात, इकडून तिकडे स्वच्छंदपणे उडत असतात. मादी त्यात अंडी घालते. दोघे मिळून ती उबवितात. पिलांचे संगोपन करतात. त्यांना पंख फुटेपर्यंत प्रेमाने वाढवतात. मादी दगावली तर नर त्यांचे संगोपन मातेच्या आत्मीयतेने करतो. दोघेही दगावली तर शेजारच्या घरट्यातील पक्षी त्या पिलांना चारा भरवतात. पक्षी हे मूर्तिमंत वात्सल्याचे प्रतीक आहे.

स्वच्छता हा गुणदेखील आपण पक्ष्यांपासून घेण्यासारखा आहे. पक्षी घरट्यात कधीही घाण करत नाहीत. पिलांची शीट बाहेर पडेल, अशी ते व्यवस्था करतात. एवढी दक्षता घेवूनही घाण झाली , तर चोचीने ती बाहेर टाकतात.

निसर्गात तुम्हाला एखादा पक्षी घरट्यात आजारी पडून मेलेला कधीही दिसणार नाही. मृत्यूजवळ आल्याचे कळताच तो दूर अज्ञात स्थळी जाईल आणि कुणाला न कळता तिथे आपला देह ठेवतो. मृत्यूबद्यल शोक नाही. सारे काही शांतपणे घडत असते. मात्र आपल्या मरणानंतर आपलं मृत शरीर किडे-कीटकांनी खावं, त्यांचा वंश वाढावा.

म्हणजे त्यांच्या वाढलेल्या वंशावर मग पक्ष्यांची पिल्लं पोट भरुन स्वत:ची कुळं वाढू शकतील. एवढा उदात्त हेतू या पक्षीजीवनात प्रत्येक पक्ष्याचा असतो.

पक्षी हे कर्मयोग्याचं मूर्तिमंत प्रतीक आहे. अगदी अनासक्त वृत्तीने ते पिलांची वाढ करतात. त्यांच्यासाठी जीव द्यायलाही ते कमी करणार नाहीत. मात्र पिल्लं जाणती झाली की ते त्यांचा त्याग करतात. मोह-मायेच्या बंधनात ते पडत नाहीत.

a

शत्रूपासून अगर अपघातातून ही पिले जरी वाचत असली तरी त्यांचे घरट्यामधील जीवन नेहमीच धोक्याचे असते. सगळयांच्या शेवटी अंडयातून बाहेर पडलेले पिलू किंवा एखादे अशक्त व नाजूक पिलू मात्र इतर भावंडांपेक्षा दुलक्षित राहते. कारण मोठया भावडांच्या चोची अन्नाकरीता कायमच उघडलेल्या असतात व साहजिकच त्यांच्या मुखांत जास्त अन्न पडते. काही वेळा अशा हया अपंग पिलाला त्याच्या भावंडांकडून तुडविले जाण्याचा अगर घरट्याबाहेर ढकलून दिल्यामुळे पडण्याचा धोका असतो. ही झाली अंतर्गत संकटे. पण त्याशिवाय मांजर, सरडा, उंदीर, साप, कावळे आणि इतर पक्षी , वादळवारा आणि इतर नैसर्गिक आपत्ती हया बाहय आपत्तींचा धोकाही भरपूर असतो. हा धोका पिले स्वतंत्रपणे घरट्याबाहेर पडू लागली तरी संपत नाही. हया सर्व संकटांमधून वाचणाऱ्या प्रजेची संख्या खूपच कमी असल्यामळे पक्षी एकामागोमाग एक अशा पिढया तयार करतात आणि खूप संख्येने अंडी घालतात. त्यामुळे त्यांची प्रजा कशीबशी टिकते. समजा एखादे वेळी दुर्दैवाने घरट्यामधील सर्व अंडी अगर पिले नाश पावली तर आईबाप दु:ख करीत वेळ फुकट घालवीत नाहीत. ते ताबडतोब दुसरे घरटे बांधण्याच्या उद्योगास लागतात. पुनरुत्पादन करण्याची ओढ सर्व प्राण्यांप्रमाणेच पक्ष्यांमध्ये जबरदस्त असते आणि म्हणूनच ते सर्व प्रकारच्या अडचणींवर मात करु शकतात.

a

हंसदेवविरचित “मृगपक्षिशास्त्र” या ग्रंथात टिटवी पक्ष्याला “कोयष्टी” असे संबोधले आहे. त्यात पुढे वर्णन करतांना म्हटले आहे की,

अधश्चोर्ध्वं क्रमाच्देत: कृष्णश्च परिद्देश्यते ||

ते सर्व शांतचिताश्च सर्व पक्षिहिते रता:

कोपमोहादिहीनाश्च मंजुनादि विभूषणा :||

नाथवात्सल्य युक्ताश्च नानालीला प्रदर्शका:

स्वयूभवासनिरता गगने दूरगामिना: ||

वसंते पुष्टदेहाश्च योषित्पाश्वश्चि निश्चिता:

(अर्थात – ज्यांच्या शरीराव क्रमाने खाली आणि वर पांढरा व काळा रंग दिसतो ते “कोयष्टी” समजावे. काळा-पांढरा किंवा तांबडा-पांढराही रंग दिसतो ते सगळे शांत, सर्व पक्ष्यांच्या हिताची इच्छा करणारे आहेत. पाळणाऱ्यावर त्यांचे प्रेम असते. अनेक प्रकारच्या वाकुल्या दाखवितात. कळपाने राहतात. आकाशात फार दूर जातात. वसंत ऋतुत पुष्ठ बनून खात्रीने माद्यांच्या घोळक्यात दिसतात.)

अशीही एक आख्यायिका आहे की, टिटवीने एकदा सागर किनारी अंडे दिले. भरती-ओहोटीत ती अंडी सागराने गिळंकृत केली. टिटवी

a

आकांत मांडला. पक्षिराज गरुडाचे टिटवीकडे लक्ष गेले. तो टिटवीजवळ आला. तीने ही गोष्ट गरुडाला सांगितली. त्यानंतर गरुडराज भगवान श्रीविष्णुजवळ गेले आणि त्यांना ही घटना सांगितली. ते ऐकून भगवान श्रीविष्णुने सागराला टिटवीचे अंडे परत करण्याचे आदेश दिले. सागराने टिटवीचे अंडे परत केले. यावरुन टिटवीची चिकाटी लक्षात येते.

दिवसरात्र सजग राहाणाऱ्या "टिटवी" पक्ष्यांमुळे पक्ष्यांची शिकार करणाऱ्यांना हा पक्षी अत्यंत धोकादायक वाटत होता. त्यामुळे वारंवार शिकारीमध्ये अडथळा निर्माण होत होता. अशीही दंतकथा ऐकीवात आहे की, टिटवीच्या घरट्यात "परिस" मिळतो, असा जनमाणसात गैजसमज निर्माण केला. त्यामुळे हा परिस मिळविण्यासाठी लोकांनी टिटवीच्या घरट्याचा विध्वंस करण्याचा सपाटा लावला. त्यामुळे टिटवी पक्ष्यांची घरटी उध्वस्त केल्या गेली. या पक्षाच्या कुळाच्या वाढीवर परिणाम झाला. शिकाऱ्यांना मात्र यामुळे फायदा झाला.

तसेच टिटवीची जमलेली जोडी विणीच्या हंगामानंतरही संपूर्ण वर्षभर आपल्या अधिवासाचे रक्षण करीत असतात. मादी यासाठी जास्त जागरुक असते.

शिशिरात सुरु झालेलं "सागर-सरितेचं टिटवी मंथन" ज्येष्ठात संपलं. रोहिणी व मृग नक्षत्र कोरडं गेलं. वादळ वारे वाहू लागले. नभात

a

कृष्णमेघांचे आगमन होवू लागले. आर्द्रा दडदडा कोसळल्या. भरपूर पाऊस झाला. रानातील उष्णता निघून गेली. धरतीमाता थंड झाली. प्राणीमात्रांची मनं थंड झाली. ओढे-नाले वाहू लागले. माळाला, बांधाला हिरवळ फुटू लागली. उन्हाळाभर शुष्क झालेली जमीन हिरवळीकडे बघून आनंदित झाली. सगळीकडे चैतन्य पसरलं. पक्षीही दिवसभर इकडं-तिकडं उडू-फिरु लागली. सागर-सरिता नावाच्या टिटवीच्या जीवनचक्रातील एक टप्पा पार पडला. ज्या नर-मादीच्या जोडीने पिल्लांचे योग्य रक्षण केले त्यांची पिल्लं मोठी झाली. त्यांच्या पंखात बळ आलं. स्वत:चं रक्षण स्वत: करण्याइतपत ते समर्थ झाले आणि एक दिवस त्यांनी दिगंतरात उड्डाण भरलं. ते होतं स्वत:च नवीन जग निर्माण करण्यासाठी. कधीही परत न फिरण्यासाठी. नेहमीप्रमाणे सागर-सरीता दोघेही जवळ-जवळच जरी राहात असले तरी त्यांच्या हालचाली आता काही प्रमाणात मंदावल्या होत्या. मीलनकार्य जवळजवळ बंद झाले होते. पक्ष्यांना ऋतूमानाची चाहूल मानवाअगोदर लागते. त्याप्रमाणे ती विणीचा कार्यक्रम आखत असतात. पशुपक्षी प्रत्येक ऋतूचक्रात सारखेच सामील होतात. समरस होतात. सजीवसृष्टीसाठी ऋतूचक्राचे येणे-जाणे जेवढे आवश्यक आहे तेवढेच महत्व त्यात सहभागी होण्यात आहे. कारण प्रत्येक सजीव हा या निसर्गाचा एक घटक आहे.

a

सुप्रसिध्द अरण्य लेखक कै.व्यंकटेश माडगूळकर ऊर्फ तात्या यांनी त्यांच्या पुस्तकातील “एक एकर” या प्रकरणात लिहिल आहे की, माणसाला एक एकर जागेतील सजीव सृष्टीचे निरीक्षण व अभ्यास करायला अख्खं आयुष्यही अपुरं पडते” . पक्षी निरीक्षणात वयाच्या साठीत आल्यावर मला तात्यांची ही गोष्ट पूर्ण पटली. आपल्या घराच्या आसपासच सजीवसृष्टीचं अथांग जग असतं. पण आपण ते पाहायचा कधी प्रयत्न करत नाही. निसर्गानं मला थोडीशी का होईना दृष्टी दिली. त्याचा उपयोग मी पशुपक्ष्यांच्या जीवनाचा अभ्यास करण्यासाठी करत असतो. त्याचं वेड मला कसं लागलं हे कळलच नाही. या निरीक्षणातून माझी लेखनाची झोळी नेहमी भरत असते. “ टिटवी “ हे सुध्दा माझ्या झोळीतील एक निसर्गसृष्टीचं देणं असावं. कारण तो माझ्या आनंदी आयुष्याचा अनमोल असा ठेवा आहे. तो मी माझ्या जीवनात सतत वाढविण्याचा प्रयत्न करत असतो. पक्षी निरीक्षण हा माझ्याकरिता सुखाचा शोध आहे. त्यासाठी इवलसं आयुष्यही अपुरं वाटतं. मात्र मी हा सुखाचा शोध अखेरच्या श्वासापर्यंत सृष्टीचा एक विद्यार्थी बनून घेत राहाणार आहे.

a

जन्म – मृत्यूचं हे चक्र असचं सुरु राहाणार आहे. उत्पत्ती, वाढ, विनाश आणि विनाशातून परत निर्मिती यातून प्रत्येक सजीवाला प्रवास करावयाचा आहे. मानवाने प्रत्येक प्रसंगाला धैर्याने आणि आनंदाने तोंड दिलं पाहिजे. सुख-दु:खाला सारखचं तोललं पाहिजे. कारण सुखातूनच दु:खाचे आणि दु:खातून सुखाचे अंकुर फुटत असतात. या सर्वांमध्ये आनंदाने सामील झालं पाहिजे तरच या सुंदर जीवनाचे इंद्रधनू रंग अनुभवता येतील.

नदीला सागराची ओढ असते ती तिच्या जन्मापासून. म्हणजेच तिच्या उगमापासून. धरणीला ओढ असते आकाशाची. म्हणून तो मेघांच्या रुपाने पाणी पाडून भेटीला येतो. सर्व प्राणीमात्रात जन्मापासून एक अनामिक ओढ असते ती असते निसर्ग नावाच्या अलौकीक गोष्टीची. म्हणजेच निसर्गओढीची. अशीच ओढ आता सरीता नावाच्या टिटवीला आपल्या सागर नावाच्या जोडीदाराची लागलेली दिसून येत होती. कारण ती दिवसभर आपल्या अधिवासाजवळ त्याच्या भेटीसाठी ताटकळत उभी असते. जणू काही तिच्या तोंडून शब्द फुटावे –

जेथे सागरा धरणी मिळते
तीथे तुझी मी वाट पाहते, वाट पाहते . . .

लेखक परिचय

नांव : **प्रदीप सुखदेवराव हिरुरकर**

जन्मतारीख : 17 मार्च , 1962

पत्ता :रानभूल ,गल्ली क्र.4,जवाहर नगर, अमरावती-444 604

भ्र.ध्व. 9822639798.

नोकरी **:** सेवानिवृत्त स्वीय सहाय्यक, विभागीय माहिती कार्यालय, अमरावती.

a

छंद : जवळपास तीन तपापासून अरण्य भटकंती करुन वन्यजीवांचे निरीक्षण व त्यावर आधारित अरण्य लेख दै.महाराष्ट्र टाईम्स, दै.लोकसत्ता, लोकप्रभा, दै.लोकमत, दै.तरुणभारत, दै.हिंदुस्थान,दै.सकाळ, दै.जनमाध्यम इ.वृत्तपत्रात प्रकाशित होत असतात.

प्रकाशित पुस्तके : वन, वन्यजीवन आणि पर्यावरणावर आधारित

1. अरण्य ओढ (जून, 2005 मध्ये प्रकाशित.)
2. भुलनवेल (22 सप्टेंबर, 2007 रोजी प्रकाशित.)
3. पक्षिमेळा (5जून,2009 पर्यावरणदिनी प्रकाशित.)
4. बांधवगडचा शिकारी
5.रानवेड

६.पडाव : रानावनातील ब्रिटीशकालीन विश्रामगृहे

७.A Legacy of British :Rest Houses in Forests

8. अरण्यलिपी
9. अरण्यगूज [ई बुक]
10.अशी पाखरे. . . [ई बुक]

व्हिडीओ लघुपट: 1.टिटवी (मराठी), Red wattled lapwing(English)

2. पोपटाचं एक गांव

3. Natures Blessing

संशोधन कार्य :सातपुडा पर्वतराजीत ताप्तीच्या खो-यात अश्मयुगीन चित्रगुहांचा (15 ते 20 हजार वर्षापूर्वीच्या) Hopeच्या चमूसोबत शोध.

- ✓ जानेवारी, 2007मध्ये प्रथम शोध.
- ✓ आतापर्यंत अशा ३० चित्रगुहांचा शोध.
- ✓ रॉक आर्ट सोसायटी ऑफ इंडियाच्या पुराकला -2007 च्या जरनलमध्ये शोध प्रबंध प्रसिध्द. केरळमधील सुलतान बथेरी येथे 2007मध्ये, भोपाळ येथे रॉक आर्ट सोसायटी ऑफ इंडियातर्फे ,बदामी (कर्नाटक) येथे आयोजित आंतर राष्ट्रीय परिषदेस उपस्थित. (RASI , ASI)

  भुलनवेल या रहस्यमय वेलीचा मेळघाटात 2009 मध्ये शोध.

पुरस्कार : 1993-94 चा राज्य शासनाच्या विकास वार्ता पुरस्कार

- ✓ जुलै, 2006मध्ये मा.मुख्यमंत्री यांचे हस्ते विशेष कामगिरी- बाबत गौरव,प्रशस्ती पत्र व सत्कार.

कार्य : वन, वन्यजीवन आणि पर्यावरण या विषयांवर शाळा, महाविद्यालयांमध्ये व्याख्यान.

पर्यावरण रक्षणासाठी काम करणा-या संस्थांना मार्गदर्शन.

जगप्रसिध्द चित्रगुहा असलेल्या भिमबेटका(मध्यप्रदेश) येथे ऑक्टोंबर 2008मध्ये भेट.(चमूसह)

भ्रमंती : सायलेंन्ट व्हॅली, कान्हा, बांधवगड, पेंन्च, मेळघाट, पैनंगंगा अभयारण्य, वायनाड अभयारण्य (केरळ)